

คำนำจากสำนักศิลปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรี

อาณาจักรทวารวดีเป็นอาณาจักรแรกในดินแดนสุวรรณภูมิ มีความเจริญรุ่งเรืองอยู่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๖ มีหลักฐานอ้างอิงจากการพบเหรียญเงิน ๒ เหรียญ ที่มีการจารึกภาษาสันสกฤตอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ จากเมืองนครปฐมโบราณ มีข้อความว่า ศรีทวารวดีศวรปุณณะ ซึ่งแปลว่า บุญกุศลของพระราชแห่งศรีทวารวดี หรือบุญของผู้เป็นเจ้าของแห่งศรีทวารวดี หรือพระเจ้าศรีทวารวดีผู้มีบุญอันประเสริฐ อาณาจักรทวารวดีจึงเป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่ามีอยู่จริง และยังเชื่อกันว่าเมืองนครปฐมโบราณ น่าจะเป็นศูนย์กลางหรือเมืองหลวงของอาณาจักร ขณะเดียวกัน นักวิชาการบางท่านก็เชื่อว่าเป็นอำเภออุทองหรืออาจเป็นจังหวัดลพบุรี ที่น่าจะเป็นเมืองหลวงมากกว่า นอกจากนี้จะมีความเจริญรุ่งเรืองในเขตภาคกลางแล้ว อาณาจักรสมัยทวารวดียังแผ่อิทธิพลไปทั่วทุกภาคในดินแดนแถบนี้ กล่าวคือ ภาคเหนือ ถึงลำพูน ภาคตะวันออกเฉียงเหนือถึงเวียงจันทน์ ภาคตะวันออก ถึงปราจีนบุรี และภาคใต้ถึงปัตตานี หลักฐานที่ยืนยันถึงศิลปวัฒนธรรมทวารวดีนั้นมาจากโบราณสถานโบราณวัตถุที่พบมากมาย ซึ่งล้วนมีลักษณะฝีมือที่ทางศิลปกรรม ที่คล้ายคลึงกันทุกแห่ง ไม่ว่าจะเป็นงานประติมากรรมที่ส่วนใหญ่เป็นพระพุทธรูป พระพิมพ์ ธรรมจักร ใบเสมา ภาพปูนปั้นและภาพดินเผาประดับที่มีลักษณะเฉพาะ รวมถึงงานสถาปัตยกรรมอันได้แก่ สลุปเจดีย์และวิหารที่มีแผนผัง รูปแบบ วัสดุ เทคนิคการสร้าง ตลอดจนคติทางศาสนาแบบเดียวกัน

ศิลปวัฒนธรรมทวารวดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับโบราณสถานและโบราณวัตถุ นั้น มีเอกลักษณ์ด้านศิลปกรรมที่มีความเฉพาะตัว สำนักศิลปะและวัฒนธรรมมหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรี ได้เล็งเห็นถึงคุณค่าดังกล่าว จึงได้จัดให้มีโครงการเสวนาวิชาการ “ศิลปกรรมทวารวดีในสยามประเทศ” ขึ้น เพื่อถ่ายทอดความรู้ด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีแก่ผู้เข้าร่วมเสวนาในรูปแบบการอภิปรายและบรรยายพิเศษ การนำชมแหล่งชุมชนโบราณและแหล่งโบราณสถานสมัยทวารวดี สำนักศิลปะและวัฒนธรรมจึงได้จัดพิมพ์เพื่อเผยแพร่องค์ความรู้ให้กับผู้ที่สนใจได้ศึกษา

ขอขอบคุณวิทยากรและผู้ที่มีส่วนร่วมในการจัดทำหนังสือเล่มนี้ และหวังเป็นอย่างยิ่งว่าหนังสือเล่มนี้จะเป็นประโยชน์กับผู้สนใจด้านศิลปะและวัฒนธรรม เรื่อง “ศิลปะทวารวดีในสยามประเทศ”

บทบรรณาธิการ

สำนักศิลปะและวัฒนธรรม เป็นหน่วยงานสนับสนุนการผลิตบัณฑิต โดยจัดกิจกรรมทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมให้แก่นักเรียน นักศึกษา บุคลากร ของมหาวิทยาลัยฯ และบุคคลทั่วไปอย่างต่อเนื่อง

สำนักศิลปะและวัฒนธรรมจึงได้จัดโครงการเสวนาวิชาการด้าน ศิลปะและวัฒนธรรม เรื่อง “ศิลปะทวารวดีในสยามประเทศ” ระหว่างวันที่ ๑๓ -๑๔ กรกฎาคม ๒๕๖๒ โดยจัดให้แก่ นักศึกษา เจ้าหน้าที่ของรัฐ และ ประชาชนทั่วไป โดยมีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑. เพื่อให้มีความรู้ด้าน ศิลปวัฒนธรรมสมัยทวารวดี ๒. ร่วมแลกเปลี่ยนแนวทางและประสบการณ์ใน การนำองค์ความรู้เกี่ยวกับงานศิลปะทวารวดีมาใช้ให้เกิดประโยชน์และเกิด การต่อยอด ๓. ได้เรียนรู้ชุมชนโบราณและแหล่งโบราณสถานสมัยทวารวดี สร้างจิตสำนึกในการอนุรักษ์ ทั้งนี้ ได้รับเกียรติจากวิทยากรผู้ทรงคุณวุฒิที่มี ความรู้เกี่ยวกับศิลปะทวารวดีในสยามประเทศเป็นอย่างดี ทำให้เกิดการ เสวนาเป็นการเสวนาที่มีคุณค่า น่าสนใจ เป็นอย่างยิ่ง

ดังนั้นเพื่อเป็นการเผยแพร่ความรู้ต่างๆ ที่วิทยากรทุกท่านได้บรรยาย ในวันนั้น ให้แก่ผู้เกี่ยวข้อง ผู้สนใจ นำไปต่อยอด พัฒนาในด้านต่างๆ ได้ สำนัก ศิลปะและวัฒนธรรม จึงนำบทความของวิทยากรทุกท่านไปจัดทำเป็นรูปเล่ม และเผยแพร่แก่สถานศึกษา หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เพื่อการพัฒนาทำนุบำรุง ศิลปวัฒนธรรมสืบไป

สศว. เทพสตรี

โบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์ ในภาคกลางทางตะวันออกของประเทศไทย มีอะไรใหม่ในห้วงทศวรรษที่ผ่านมา

ธนิก เลิศชาญฤทธ์
คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร
lertritsawang@hotmail.com

♦ บทคัดย่อ

หลักฐานโบราณคดีที่พบในพื้นที่ภาคกลางของประเทศไทย โดยอย่างยิ่งในพื้นที่ทางตะวันออกของภาคกลาง หรือบริเวณจังหวัดลพบุรี นครสวรรค์ และสระบุรี แสดงให้เห็นชัดว่ามนุษย์โบราณเริ่มเข้ามาตั้งถิ่นฐานตั้งแต่น้อยกว่า ๔,๐๐๐ ปีมาแล้วหรือในสมัยหินใหม่ (Neolithic) ต่อมาในช่วงประมาณ ๓,๐๐๐ ปีมาแล้ว หรือในสมัยสำริด (Bronze Age) ชุมชนโบราณก็พัฒนาขึ้นมาและกระจายอยู่ในสภาพแวดล้อมและภูมิลักษณะต่าง ๆ รวมทั้งการนำเทคโนโลยีด้านโลหะกรรม (เช่น การถลุงทองแดง) เข้ามาและมีการใช้โลหะผสมที่เรียกว่าสำริด (bronze) และต่อมาระยะตอนปลายของยุคก่อนประวัติศาสตร์ เริ่มตั้งแต่ประมาณ ๒,๕๐๐ หรือในสมัยเหล็ก (Iron Age) ก็เริ่มเห็นการเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจ วัฒนธรรม และสังคมอย่างชัดเจนและเข้มข้น มีการปรับเปลี่ยนและพัฒนาารูปแบบดำรงชีพ แบบแผนการตั้งถิ่น การค้าและแลกเปลี่ยน การเกิดชนชั้นทางสังคม

• สมัยหินใหม่: ยุคแรกเริ่มการตั้งถิ่นฐานถาวร

แม้ว่าดินแดนประเทศไทยและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (Southeast Asia) ซึ่งปัจจุบันคือที่ตั้งของกลุ่มประเทศอาเซียน จะมีหลักฐานโบราณคดีและซากบรรพชีวินของมนุษย์ที่บ่งชี้ว่ามีมนุษย์โบราณยุคก่อนประวัติศาสตร์อพยพจากกาฬทวีปหรือทวีปแอฟริกาอันห่างไกลมากกว่า ๓๐,๐๐๐ กิโลเมตรเข้ามาอาศัยเมื่อนานประมาณ ๕๐,๐๐๐ ปีมาแล้วหรือตั้งแต่สมัยหินเก่า (Paleolithic) อยู่ยาวต่อมาถึงสมัยหินกลาง (Mesolithic) ต่อมาจนถึงสมัยหินใหม่ สมัยโลหะ (สำริดและเหล็ก) ตามลำดับ

ในกรณีภาคกลาง (ทั้งเขตพื้นที่ทางตะวันตกและตะวันออก) ของประเทศไทยนั้นพบว่ามนุษย์โบราณเริ่มเข้ามาตั้งถิ่นฐานเมื่อประมาณ ๓,๕๐๐ - ๔,๐๐๐ ปีมาแล้ว หรือในสมัยหินใหม่ (Neolithic) โดยมีแหล่งโบราณคดีสำคัญที่กำหนดอายุอยู่ในช่วงสมัยหินใหม่และได้รับการขุดค้นศึกษาแล้ว เช่น แหล่งโบราณคดีบ้านเก่า (จังหวัดกาญจนบุรี) แหล่งโบราณคดีหนองราชวัตร (จังหวัดสุพรรณบุรี) แหล่งโบราณคดีโคกเจริญ แหล่งโบราณคดีท่าแค แหล่งโบราณคดีโนนป่าหวาย (ทั้ง ๓ แหล่งนี้อยู่ในเขตจังหวัดลพบุรี) แหล่งโบราณคดีโป่งตะขบ (จังหวัดสระบุรี) แหล่งโบราณคดีโคกพนมดี (จังหวัดชลบุรี)

วัฒนธรรมและลักษณะเด่นของผู้คนและชุมชนสมัยหินใหม่ที่แตกต่างจากสมัยหินเก่าและสมัยหินกลางก็คือผู้คนรวมกลุ่มกันมากขึ้น มีการตั้งถิ่นฐานถาวร (เช่น มีการสร้างบ้านเรือนในพื้นที่โล่ง แทนการพักค้างตามถ้ำและเพิงผา) เริ่มต้นการเพาะปลูกพืช (เช่น ข้าว ข้าวฟ่าง) และเลี้ยงสัตว์บางชนิด (เช่น หมู หมา วัว-ควาย) มีประเพณีการฝังศพที่พิถีพิถันและมีวัตถุศิลปะหลากหลายชนิดฝังร่วมกับศพ และมีการทำเครื่องมือหินขัด (เช่น ขวานหินขัด) และมีดินเผา (มีดินเหนียวมีลักษณะโดดเด่นเป็นแบบเฉพาะที่พบในพื้นที่ทางตะวันตกแถบอำเภอด่านช้าง จังหวัดสุพรรณบุรีเท่านั้น) และทำภาชนะดินเผารูปแบบต่าง ๆ

และตกแต่งด้วยลวดลายที่มีความหมายเชิงนามธรรมหรือเชิงสัญลักษณ์ ดังจะกล่าวต่อไป

ในแง่แบบแผนการตั้งถิ่นฐานของผู้คนสมัยหินใหม่ในภาคกลางทางตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศไทย มีความน่าสนใจตรงที่ผู้คนเลือกตั้งถิ่นฐานในสภาพภูมิลักษณะที่เป็นเขตที่สูงหรือลานตะพักใกล้เทือกเขา ไม่ว่าจะเป็นแหล่งโบราณคดีโคกเจริญ โนนป่าหวาย ท่าแค และโป่งตะขบ ซึ่งแสดงว่าผู้คนสมัยนี้เลือกตั้งถิ่นฐานในพื้นที่มีแหล่งอาหารและทรัพยากรที่สามารถพึ่งพาหาอาหารและใช้ประโยชน์จากจากทรัพยากรธรรมชาติในการดำรงชีพ ผู้คนยังมีการหาของป่าและล่าสัตว์ แต่เริ่มทำการเพาะปลูกพืชบางชนิด นักโบราณคดีขุดค้นและเก็บตัวอย่างดินจากแหล่งโบราณคดีโนนป่าหวาย จังหวัดลพบุรี แล้วนำไปศึกษา จึงพบว่าหลักฐานโบราณคดีที่เป็นซากเมล็ดพืช และสามารถระบุได้ว่าเป็นเมล็ดข้าวฟ่าง (millet) ซึ่งแสดงว่าเริ่มมีการปลูกข้าวฟ่างในภาคกลางตั้งแต่เมื่อประมาณ ๔,๐๐๐ ปีมาแล้ว อนึ่ง ข้าวฟ่างเป็นพืชทนแล้งได้ดี ไม่ต้องอาศัยปริมาณน้ำฝนมาก และขึ้นได้ดีในพื้นที่สูง (เช่น เขิงเขา ลานตะพัก) และเป็นธัญพืชที่มนุษย์ปลูกครั้งแรกในประเทศจีนเมื่อประมาณ ๘,๐๐๐ ปีมาแล้ว ดังนั้น นักโบราณคดีจึงเชื่อว่ามิใช่ชาวไร่ข้าวฟ่างเดินทางอพยพจากตอนใต้ของประเทศจีนเข้ามาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ พร้อมกับนำวัฒนธรรมประเพณีการเพาะปลูกข้าวฟ่างมาด้วย ต่อมาจึงมีพบว่ามีมีการปลูกข้าว (rice)

วัฒนธรรมทางวัตถุที่โดดเด่นอย่างหนึ่งของผู้คนสมัยหินใหม่ในประเทศไทยก็คือภาชนะดินเผา ผู้คนในสมัยหินใหม่นี้มีความรู้และทักษะในการนำดินเหนียวจากแหล่งดินธรรมชาติมาปั้นขึ้นรูป ตกแต่งลวดลาย และเผาเป็นภาชนะรูปทรงต่าง ๆ มีทั้งภาชนะทรงหม้อก้นกลม ทรงถ้วยชาม ทรงโถหรือทรงคล้ายแจกัน ทรงพาน ทรงนาฬิกาทราย ภาชนะบางใบมีขนาดใหญ่เกินกว่าจะใช้งานในครัวเรือน จุดเด่นของภาชนะดินเผาสมัยนี้คือลวดลายที่ตกแต่ง

บนผิวด้านนอกของภาชนะ กล่าวคือ มีภาชนะที่ตกแต่งด้วยการเขียนสี การขีดผิวจนเรียบเป็นมัน การขีดขีดเป็นลายเส้นคดโค้งบริเวณลำตัว หรือการกดประทับเป็นลายจุดคล้ายซี่หวีในกรอบลายเส้นที่คดโค้งทั้งบริเวณรอบลำตัว และส่วนขาของภาชนะ ภาชนะบางใบมีการตกแต่งด้วยการปั้นดินแปะเติมเสริมให้เป็นรูปลวดลายคล้ายสัตว์บางชนิด (เช่น ลายคล้ายงู) บางชิ้นมีการตกแต่งด้วยการพันเชือกรอบแกนไม้แล้วกดให้หมุนลงบนผิวบริเวณรอบลำตัว เกิดเป็นลวดลายที่เรียกว่าลายเชือกทาบ (cord-marked design) บางชิ้นมีการตกแต่งด้วยลวดลายรูปคล้ายบุคคล (anthropomorphic pattern) และลายที่เป็นนามธรรม (abstract designs) น่าสังเกตด้วยว่าภาชนะดินเผาเหล่านี้ มักพบในหลุมฝังศพหรือในบริบทที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมความเชื่อมากกว่า จะเป็นภาชนะที่ใช้สอยในครัวเรือน นอกจากนี้ยังพบว่ามีการทำตุ๊กตาดินเผา รูปสัตว์ (zoomorphic figurines) เป็นวัตถุอุทิศ (grave goods) ในหลุมฝังศพด้วย

ส่วนประเพณีพิธีกรรมโศกเศร้าและผู้คนในสมัยหินใหม่ให้สำคัญคือ ประเพณีเกี่ยวกับความตาย ดังจะเห็นจากการฝังศพมีความพิถีพิถัน จัดวางเรียงศพเป็นระบบ เป็นกลุ่ม และใส่วัตถุพิเศษหลายอย่าง เช่น ภาชนะดินเผา ขวานหินขัด ลูกปัดเปลือกหอย (รูปแผ่นกลมแบน) ลูกปัดหิน เครื่องประดับหู (มีทั้งชนิดที่มีรูปร่างคล้ายตะปู ใช้เสียบรูที่เจาะบนหู ซึ่งเป็นรูปแบบเฉพาะของพื้นที่ภาคกลางเท่านั้น และชนิดที่เป็นรูปวงกลม มีช่องเสียบติ่งหู ซึ่งพบทั่วไปในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้) กำไลหิน กำไลเปลือกหอย ตุ๊กตาดินเผา เขาสัตว์ รวมทั้งหอยทะเลบางชนิด (เช่น หอยเบี้ย) ซึ่งเป็นวัฒนธรรมร่วมของผู้คนในสมัยหินใหม่ทั่วภูมิภาคอาเซียน ซึ่งแสดงว่าผู้คนในอาเซียนปัจจุบันมีรากเหง้าร่วมกันมานานนับหลายพันปี หรืออย่างน้อยตั้งแต่สมัยหินใหม่

♦ สมัยโลหะสำริด: จุดเริ่มต้นของการค้าและแลกเปลี่ยนทางไกล

เริ่มต้นประมาณ ๓,๐๐๐ ปีมาแล้ว จนถึงเมื่อประมาณ ๒,๕๐๐ ปีที่ผ่านมา ผู้คนและชุมชนในภาคกลางของประเทศไทยและพื้นที่อื่น ๆ ในอาเซียน ก็ยังคงมีรูปแบบการตั้งถิ่นฐานและการดำรงชีพที่สืบต่อเนื่องมาจากสมัยหินใหม่นั้นคือผู้คนเลือกแหล่งที่อยู่อาศัยใกล้แหล่งน้ำและทรัพยากรธรรมชาติ มีการสร้างบ้าน อยู่กันเป็นชุมชนถาวร แต่ประชากรค่อนข้างมากขึ้น มีประเพณีการฝังศพที่ฝังผู้ตายในท่านอนหงายเหยียดยาวและมีวัตถุศิลปะหลายชนิดฝังร่วมกับศพ (เช่น ภาชนะดินเผา กระดองเต่า กำไลเปลือกหอยทะเล จี้หยักคอทำจากเปลือกหอยทะเลและเขี้ยวสัตว์ กำไลทองแดง หอกและขวานสำริด) แต่สิ่งเปลี่ยนไปและเพิ่มมาใหม่ในช่วงสมัยนี้คือการใช้วัตถุโลหะทองแดง (copper artifacts) และโลหะสำริด (bronze artifacts) (โลหะสำริดเป็นโลหะผสมระหว่างทองแดงกับดีบุก) และมีการผลิตวัตถุสำริดใช้เองในแต่ละชุมชนด้วย

เมื่อมีการทำวัตถุสำริด สิ่งที่ตามมาคือ การถลุงทองแดง (copper smelting) เพื่อเปลี่ยนแร่ทองแดง (copper ores) ตามธรรมชาติให้เป็นโลหะทองแดง (copper) สำหรับนำไปหลอมผสมกับดีบุกเพื่อผลิตเครื่องสำริด ดังนั้นในสมัยนี้เราจึงพบว่ามีแหล่งถลุงแดงในบางพื้นที่ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่น ที่บริเวณเทือกเขาวงพระจันทร์ (จังหวัดลพบุรี) และแถบพื้นที่ภูโล่ (จังหวัดหนองคาย) ผลที่ตามมาคือเกิดเครือข่ายการแลกเปลี่ยนโลหะทองแดงและสิ่งของอย่างอื่นขึ้นในภูมิภาคนี้ ต่อมาในช่วงปลายของสมัยสำริดยังพบว่าการค้าแลกเปลี่ยนทางไกลไปจนถึงอินเดีย ดังที่พบลูกปัดหินกึ่งอัญมณี (semi-precious stone) ที่แหล่งโบราณคดีหนองโน (จังหวัดชลบุรี) ซึ่งตั้งอยู่ชายฝั่งทางตะวันออกของประเทศไทย ต่อมาการนำเข้าลูกปัดหินกึ่งอัญมณีมีมากขึ้น และการติดต่อกับดินแดนโพ้นทะเลเช่นอินเดียก็เข้มข้นมากขึ้นในสมัยเหล็ก ดังจะได้กล่าวต่อไป

แหล่งถลุงแดงสมัยสำริดในภาคกลางที่สำคัญนั้นพบที่บริเวณเทือกเขา วงพระจันทร์ เช่น แหล่งโบราณคดีนิลกำแพง แหล่งโบราณคดีโนนหมากลา แหล่งโบราณคดีโนนป่าหวายที่นักโบราณคดีขุดค้นพบหลักฐานการถลุง ทองแดงจำนวนมาก ทั้งเบ้าหลอมทำจากดินเผา (clay crucibles) และตะกรัน ชี้แร่ (slag) ขณะเดียวกันก็ยังมีเครื่องประดับจากเปลือกหอยทะเลและ นำเข้าเปลือกหอยทะเลจากชุมชนที่อยู่ใกล้ชายฝั่งทะเล เช่น แหล่งโบราณคดี โคกพลับ (จังหวัดราชบุรี) แหล่งโบราณคดีหนองโน (จังหวัดชลบุรี)

ในแง่การจัดระเบียบทางสังคม ในสมัยนี้เริ่มพบว่ามีความแตกต่าง ทางสถานภาพของผู้คนในชุมชนเดียวกัน อาจจะมีคนที่มีฐานะทางสังคมและ เศรษฐกิจสูงกว่าคนอื่น ดังจะเห็นได้จากการครองครองสิ่งของมีค่าหายากจาก แตนไกล มีวัตถุศิลปะหลายชนิดและจำนวนมากกว่าคนอื่น นอกจากนี้คงจะมี กลุ่มคนที่เป็นช่างฝีมือหัตถกรรมและเทคโนโลยีเฉพาะทางซึ่งมีความชำนาญ พิเศษในบางเรื่อง เช่น การถลุงทองแดง การทำเครื่องประดับจากเปลือกหอย ทะเลและหิน กลุ่มคนเหล่านี้อาจมีสถานภาพสูงและได้รับการยกย่องหรือ นับถือมากกว่าคนทั่วไป

• สมัยเหล็ก: การค้าเข้มข้น ผู้คนหลากหลาย สังคมกว้างไกล

จากการศึกษาด้านโบราณคดีที่ผ่านมาพบว่ายุคก่อนประวัติศาสตร์ ตอนปลายหรือสมัยเหล็ก (กำหนดอายุอยู่ระหว่าง ๑,๕๐๐ – ๒,๕๐๐ ปีมาแล้ว) ในประเทศไทยและในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นแผ่นดินใหญ่ เป็นช่วง ที่มีการเปลี่ยนแปลงสำคัญทางสังคม เศรษฐกิจ และสังคมเกิดขึ้นหลายอย่าง เช่น ชุมชนมีความซับซ้อนในแง่การจัดระเบียบสังคมมากขึ้น หรือมีความแตกต่าง ทางชนชั้นมากขึ้น มีการปรับตัวด้านเศรษฐกิจอย่างกว้างขวาง ตัวอย่างเช่น มีการเพาะปลูกข้าวอย่างเข้มข้น (ดังจะเห็นได้จากการขุดคูน้ำและระบบ

ชลประทาน) มีการผลิตหัตถกรรมระดับ “อุตสาหกรรม” (เช่น ในภาคกลาง มีหลักฐานการถลุงทองแดงและการทำเครื่องประดับจากเปลือกหอยทะเล) มีการติดต่อแลกเปลี่ยนทางไกลระหว่างชุมชนทั้งในในภูมิภาคเดียวกัน ข้ามภูมิภาคและข้ามทวีป (เช่น การค้าขายแลกเปลี่ยนกับอินเดีย หรือหมู่เกาะในมหาสมุทรแปซิฟิก) ทั้งนี้ผู้เขียนแยกประเด็นองค์ความรู้จากการศึกษาที่ผ่านมาออกเป็นประเด็นต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

♦ การปรับตัวและแบบแผนการยังชีพ

ช่วงสมัยเหล็กในประเทศไทยและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นแผ่นดินใหญ่ ผู้คนมีการปรับตัวให้อยู่รอดด้วยการเลือกวิถีการดำรงชีพค่อนข้างหลากหลายท่ามกลางความแตกต่างด้านสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติในแต่ละภูมิภาค เช่น ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ผู้คนสมัยเหล็กมีการเพาะปลูกข้าวโดยเฉพาะข้าวนาปี หรือข้าวนาดำ มีการผลิตเกลือ รวมทั้งการถลุงและผลิตเครื่องมือเหล็กสำหรับใช้ในการเกษตร (เช่น จอบ เสียม มีด ไถ เคียว) เลี้ยงสัตว์บก (เช่น วัว ควาย หมู ไก่) และจับสัตว์น้ำตามแหล่งน้ำธรรมชาติ (เช่น หอย และปลาต่าง ๆ ทั้งปลาตุ๊ก ปลาช่อน ปลาไหล) อย่างไรก็ตาม นักวิชาการเชื่อกันว่าการปลูกข้าว (rice domestication) เป็นแบบแผนการยังชีพที่สำคัญที่สุดหรือเป็นแหล่งอาหารหลัก ตัวอย่างเช่นในแถบลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนในเขตจังหวัดนครราชสีมาและชัยภูมิมีชุมชนจำนวนนับร้อยชุมชนที่มีการขุดคูน้ำ-คันดินสำหรับกักเก็บน้ำเพื่อการเกษตร และจากการขุดค้นแหล่งโบราณคดีบางแหล่งก็พบเมล็ดข้าวจำนวนมาก (เช่น แหล่งโบราณคดีโนนบ้านจากอำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา) ที่น่าสนใจคือพบเมล็ดข้าวในหลุมฝังศพ ซึ่งแสดงว่าข้าวมีความสำคัญเชิงพิธีกรรมและสัญลักษณ์

ในขณะที่เดียวกันในภาคกลางทางตะวันออกหรือในพื้นที่แถบจังหวัด ลพบุรี ผู้เขียนพบหลักฐานหลายอย่างที่บ่งชี้ว่าผู้คนสมัยเหล็กในพื้นที่แถบนี้ มีวิถีชีวิตที่แตกต่างจากผู้คนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กล่าวคือผู้คนในพื้นที่ ภาคกลางทางตะวันออกมีความหลากหลายในการดำรงชีพ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับ สภาพแวดล้อมและสภาพภูมิประเทศเฉพาะถิ่น ตัวอย่างเช่นผู้คนในเขตที่สูง บริเวณชายขอบใกล้เคียงกับเทือกเขาดำรงชีพด้วยการล่าสัตว์บก ดังผลการวิเคราะห์ กระดูกสัตว์จากแหล่งโบราณคดีซับจำปา (อำเภอท่าหลวง จังหวัดลพบุรี) พบว่า อาหารหลักของผู้คนเป็นสัตว์ป่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งสัตว์บก (terrestrial animals) เช่น หมู วัว-ควาย เก้ง กวาง ละอง ละมั่ง เนื้อทราย และเลียงผา มีเพียงส่วนน้อยที่เป็นสัตว์น้ำ เช่น เต่าและปลา นอกจากนี้ยังมีหอยซึ่งส่วนมาก เป็นหอยบก ส่วนผู้คนที่อาศัยอยู่ใกล้แหล่งน้ำธรรมชาติ เช่น ห้วย หนอง บึง ก็ดำรงชีพด้วยการจับสัตว์น้ำจืดมาบริโภค ดังเช่นที่แหล่งโบราณคดีพรหมทินใต้ (อำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี) ซึ่งตั้งอยู่ในสภาพแวดล้อมที่แตกต่างจากซับจำปา ผลการขุดค้นพบกระดูกสัตว์น้ำ (เช่น หอย ปลา จระเข้ เต่า) โดยเฉพาะปลา และหอยซึ่งพบซากกระดูกปลาและเปลือกหอยจำนวนมาก ปลาที่พบส่วนมาก เป็นปลาช่อนและปลาดุก ส่วนหอยที่พบส่วนมากเป็นหอยน้ำจืด ประเภทหอยขม หอยกาบ และหอยโข่งนา เป็นต้น นอกจากนี้ ยังพบว่าคนสมัยเหล็กที่แหล่ง โบราณคดีพรหมทินใต้บริโภคสัตว์บกด้วย เช่น งู หมู กวาง วัว-ควาย รวมทั้ง สัตว์เลื้อยคลาน (เช่น เต่า ตะพาบน้ำ จระเข้)

เมื่อเข้าสู่ช่วงปลายสมัยเหล็ก หรือเมื่อประมาณ ๑,๕๐๐ -๑,๖๐๐ ปี มาแล้ว จึงพบว่ามี การปลูกข้าวอย่างเข้มข้นมากขึ้น จากการวิเคราะห์ตัวอย่าง พืชศาสตร์โบราณจากแหล่งโบราณคดีพรหมทินใต้ ได้พบทั้งเมล็ดข้าว เปลือกข้าว เปลือกหุ้มจมูกข้าว และวัชพืชที่ขึ้นในนาข้าวจำนวนมาก นอกจากนี้ ยังพบซากเมล็ดพืชชนิดอื่นด้วย เช่น ถั่วเขียว พุทรา ฝ้าย ควรกล่าวด้วยว่า

พืชประเภทหลังนี้เป็นพืชที่มีถิ่นกำเนิดในอินเดีย ดังนั้นจึงแสดงว่ามีการนำพืชต่างถิ่นเข้ามาด้วย นอกจากนี้แหล่งโบราณคดีในภาคกลางแล้ง ยังมีแหล่งโบราณคดีสมัยเหล็กในภาคใต้ที่พบพืชนำเข้ามาจากอินเดียด้วย คือ แหล่งโบราณคดีเขาสามแก้ว จังหวัดชุมพร

นอกจากนี้ผลการวิเคราะห์คาร์บอนและไนโตรเจนไอโซโทปจากกระดูกมนุษย์จากแหล่งโบราณคดีซำจำปา พบว่าอาหารหลักของคนในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายในภาคกลางแตกต่างจากผู้คนในสมัยเดียวกันในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (กรณีชุมชนโบราณบ้านเชียง อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี) อย่างเห็นได้ชัด กล่าวคือ ผลการวิเคราะห์บ่งชี้ว่าผู้คนในภาคกลางในสมัยเหล็ก (กรณีชุมชนโบราณซำจำปา) กินโปรตีนจากเนื้อสัตว์บกประเภทที่อยู่บนดินกินหญ้าหรือพืช (terrestrial herbivores) และไม่ค่อยได้บริโภคสัตว์น้ำจำพวกปลาและหอยน้ำจืด และยังพบว่าคนโบราณที่แหล่งโบราณคดีซำจำปากินอาหารจำพวกพืชประเภทธัญพืชและข้าวฟ่าง (millets) ในขณะที่คนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายกินสัตว์น้ำจืด สัตว์บก และพืชประเภทข้าว มัน หรือเผือก

♦ การติดต่อแลกเปลี่ยน / การค้าทางไกล

หลักฐานทางโบราณคดีจากเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำป่าสักตอนล่างและเขตที่สูงทางตะวันออกเฉียงเหนือในช่วงยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายหรือสมัยเหล็ก บ่งชี้ว่าผู้คนในพื้นที่ดังกล่าวมีการติดต่อแลกเปลี่ยนค้าขายกันทั้งในระดับชุมชนที่อยู่ใกล้เคียงในภูมิภาคเดียวกัน (intra-region) และชุมชนที่อยู่ต่างภูมิภาค (inter-region) โบราณวัตถุประเภทลูกปัดที่ทำจากวัสดุต่าง ๆ (เช่น แก้ว หินสีเขียวหรือหินตระกูลหยก หินกึ่งอัญมณี ทองคำ ดินเผาชนิดพิเศษที่เรียกว่า faience) ขวานสำริด กำไลสำริด เครื่องมือเหล็ก และวัตถุดิบสำหรับ

ทำเครื่องประดับ (เปลือกหอยทะเล) เชื่อกันว่าเป็นสิ่งของที่นำเข้ามาจากที่อื่น หลักฐานเหล่านี้ส่วนมากพบในบริบทที่เป็นหลุมฝังศพ ซึ่งอาจแสดงถึงสถานภาพ หรือความมั่งคั่งของผู้ตาย หรืออาจจะเป็นสิ่งแสดงเพศสภาพ (gender) หรือ อาชีพของผู้ตายก็ได้

แม้ว่าเราจะพบหลักฐานการทำเครื่องมือโลหะ เช่น เบ้าหลอมจาก แหล่งโบราณคดีบ้านโป่งมะนาว และตะกรันหรือซีแร่ (slag) ที่แหล่งโบราณคดี ชับจำปา ซึ่งชี้แนะว่าการผลิตเครื่องมือโลหะอาจจะทำที่แหล่งโบราณคดีดังกล่าว แต่วัตถุดิบหรือก้อนทองแดงน่าจะได้อาจมาจากการแลกเปลี่ยนกับชุมชนที่ผลิต ก้อนโลหะ (ingot) ระดับอุตสาหกรรมจากพื้นที่ในเขตพื้นที่รอบเขาจางพระจันทร์ ใกล้กับตัวเมืองลพบุรี เช่น แหล่งโบราณคดีโนนป่าห้วย แหล่งโบราณคดีโนน หมากลา แหล่งโบราณคดีนิลกำแพง แหล่งโบราณคดีเนินดินและโคกดิน และ แหล่งโบราณคดีพรหมหินใต้ ชุมชนเหล่านี้อยู่ห่างจากพื้นที่ลุ่มน้ำป่าสักและ เขตที่สูงทางตะวันออกประมาณ ๗๐-๘๐ กิโลเมตร อาจจัดว่าเป็นการแลกเปลี่ยน ภายในภูมิภาค นักวิชาการบางท่านเสนอว่าอาจจะมีเครือข่ายการติดต่อกว้างไกล ถึงพื้นที่ตอนกลางของประเทศมาเนื่องจากพบโบราณวัตถุที่ทำจากสำริดที่มี ส่วนผสมของทองแดงที่ผลิตจากพื้นที่เขาจางพระจันทร์ จังหวัดลพบุรี

ลูกปัดหินกึ่งอัญมณีและลูกปัดแก้วก็เป็นหลักฐานที่แสดงถึงการติดต่อกับภายนอก โดยทั่วไปแล้ว นักวิชาการตีความว่าลูกปัดเหล่านี้นำเข้าจากอินเดีย แต่ผลการวิเคราะห์ลูกปัดแก้วและลูกปัดหินกึ่งอัญมณีจากแหล่งโบราณคดี สมัยเหล็กในภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยแสดงว่า อาจจะมีผลิตจากแหล่งผลิตอื่นๆ ที่ไม่ใช่อินเดียเท่านั้น อาจจะเป็นศรีลังกา และ อาจจะมีมาจากแหล่งผลิตลูกปัดที่แหล่งโบราณคดีเขาสามแก้ว จังหวัดชุมพร ในภาคใต้ของประเทศไทย ซึ่งเข้าวัตถุดิบจากอินเดียแต่ผลิตที่แหล่งดังกล่าว ด้วยก็ได้ ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่าชุมชนสมัยเหล็กในแถบนี้มีการแลกเปลี่ยนระหว่าง

ภูมิภาคกับชุมชนที่อยู่ห่างไกลออกไป นอกจากนี้ ผู้เขียนเคยชูดักค้นพบหอยเบี้ย (cowrie shell) ที่แหล่งโบราณคดีซึบจำปาและแหล่งโบราณคดีพรหมทินใต้ และชูดักค้นพบต่างหูที่ทำจากเปลือกหอยมือเสือ (หอยทะเลน้ำตื้นชนิดหนึ่ง ซึ่งมีขนาดใหญ่ และคนโบราณนิยมนำมาตัดแต่งทำเครื่องประดับ) ซึ่งพบร่วมกับ โครงกระดูกมนุษย์ที่แหล่งโบราณคดีพรหมทินใต้ และผู้เขียนได้เดินสำรวจบน ผิวดินที่แหล่งโบราณคดีพรหมทินใต้ก็ยังพบเปลือกหอยทะเลอื่น ๆ เช่น หอยเบี้ย หอยมะกอก (olive shell) และหอยฝาเดียวในสกุล Nassarius sp. ซึ่งทั้งหมดนี้ เป็นหอยทะเลที่คนโบราณนำมาทำเครื่องประดับและพบในแหล่งโบราณคดียุค ก่อนประวัติศาสตร์ในทุกภูมิภาคของโลก การค้นพบหลักฐานประเภทเปลือกหอย ทะเลดังกล่าวแสดงถึงการติดต่อกับชุมชนที่อยู่ริมฝั่งทะเล

หลักฐานที่กล่าวมาข้างต้นแสดงถึงการติดต่อแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ (economic exchange) แม้ว่าเราจะไม่ทราบแน่ชัดถึงธรรมชาติในการ แลกเปลี่ยนนัก เช่น ใครเป็นผู้ดำเนินการ มีพ่อค้าคนกลางหรือตัวแทนการค้า หรือไม่ สิ่งของที่นำมาแลกเปลี่ยนผ่านกระบวนการอย่างไร อย่างไรก็ตาม มี หลักฐานว่ามีการนำวัตถุบางอย่างจากต่างถิ่น (เช่น เปลือกหอยทะเลและ หินบางชนิด) มาผลิตงานฝีมือ เช่น กำไล ต่างหู และลูกปัด แล้วส่งสินค้าเหล่านั้น ไปยังชุมชนอื่น ๆ ทั้งในระดับท้องถิ่นและข้ามภูมิภาค

นอกจากสิ่งของแลกเปลี่ยนที่เป็นวัตถุแล้ว อาจกล่าวได้ว่ายังมีสิ่งของ แลกเปลี่ยนหรือนำเข้าจากต่างถิ่นที่เป็นพืชและสัตว์ด้วย ดังได้กล่าวมาแล้วว่า มีพืชนำเข้าจากอินเดีย เช่น ฝ้าย พุทรา และถั่วเขียว และอาจจะมีสัตว์บางชนิด ที่นำมาจากชุมชนอื่นหรือเป็นสินค้าแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชน เช่น จากการ ศึกษาวิเคราะห์ไอโซโทปจากกระดูกหมูที่แหล่งโบราณคดีโป่งมะนาวและแหล่ง โบราณคดีพรหมทินใต้พบว่ามีหมูที่เป็นสัตว์ต่างถิ่น ถูกนำเข้ามาในชุมชนเป็น อาหารและส่วนหนึ่งของพิธีกรรมการฝังศพ

โดยสรุป หลักฐานที่กล่าวมาข้างต้นชี้ให้เห็นว่าการติดต่อแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำป่าสักตอนล่างและเขตที่สูงทางตะวันออกของภาคกลางกับชุมชนอื่นเป็นไปอย่างเข้มข้นและต่อเนื่องตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายจนถึงยุคประวัติศาสตร์ตอนต้น หลักฐานทางโบราณคดี แสดงว่าชุมชนแถบนี้ไม่ได้อยู่โดดเดี่ยว และผลจากการติดต่อแลกเปลี่ยนทั้งทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมนี้อาจนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและการเมืองต่อไป และเกิดการจัดระเบียบทางสังคมใหม่จนพัฒนามาเป็นสังคมแบบรัฐในสมัยหลัง

♦ การตั้งถิ่นฐาน

หากมองในภาพใหญ่หรือภาพรวมของการตั้งถิ่นฐานของผู้คนในช่วงสมัยเหล็กในประเทศไทยและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นแผ่นดินใหญ่ จะเห็นว่าในช่วงเวลาดังกล่าวผู้คนเลือกใช้พื้นที่ทางภูมิศาสตร์และสภาพแวดล้อมในการอยู่อาศัยและดำรงชีพค่อนข้างหลากหลาย ทั้งในเขตเทือกเขาที่มีแหล่งถ้ำ เขตที่ราบสูง พื้นที่ตามลุ่มแม่น้ำสายหลัก และพื้นที่ริมชายฝั่งทะเล

ในกรณีของพื้นที่ภาคกลางทางตะวันออก จากการสำรวจของนักโบราณคดีบางท่านพบว่าการตั้งถิ่นฐานของผู้คนในสมัยเหล็กในพื้นที่ภาคกลางทางตะวันออกนั้นเป็นการตั้งถิ่นฐานถาวร เป็นชุมชนระดับหมู่บ้าน โดยเลือกตั้งถิ่นฐานในสภาพภูมิประเทศ ๓ ลักษณะเด่น ได้แก่เขตที่สูง (highlands) เขตลานตะพัก (terraces) และพื้นที่ลุ่มต่ำบนเนินหรือลานตะกอนรูปพัด (alluvial fans) อนึ่ง ควรกล่าวด้วยว่าการตั้งถิ่นฐานในสภาพภูมิประเทศทั้ง ๓ ลักษณะนั้นเริ่มต้นมาตั้งแต่สมัยหินใหม่ สมัยสำริด มาจนถึงสมัยเหล็ก แสดงให้เห็นว่าในพื้นที่ภาคกลางทางตะวันออกมีทรัพยากรธรรมชาติหลากหลายที่ผู้คนในอดีตสามารถใช้ประโยชน์ได้ เช่น แหล่งแร่ทองแดงและแร่เหล็ก ดังเช่น

พื้นที่เขาวงพระจันทร์ แหล่งหินเนื้อดีที่นำมาทำเครื่องมือหินได้ แหล่งดินเหนียวที่ใช้ในการผลิตภาชนะดินเผา แหล่งดินที่อุดมสมบูรณ์เหมาะสำหรับการปลูกพืชไร่ (ในพื้นที่ลานตะพัก) แหล่งดินที่เหมาะสมสำหรับการปลูกข้าว (ในพื้นที่เนินตะกอนรูปพัด) (วิจิตร ทันท่วนและคณะ๒๕๑๙) แหล่งสัตว์และพืชป่า และแหล่งสัตว์น้ำจืด

การตั้งถิ่นฐานถาวรในสภาพพื้นที่ต่าง ๆ ตามแหล่งทรัพยากรที่กล่าวมาชี้ให้เห็นชัดเจนถึงความสัมพันธ์ระหว่างแบบแผนการตั้งถิ่นฐานกับแบบแผนเชิงเศรษฐกิจ เช่น ชุมชนใกล้แหล่งแร่ธรรมชาติก็มีการถลุงโลหะ (ทองแดง) ชุมชนที่อยู่ใกล้แหล่งน้ำและดินตะกอนแม่น้ำอันสมบูรณ์ก็มีการปลูกข้าว เป็นต้น ชุมชนที่อยู่ใกล้แหล่งหินเนื้อดีก็มีการผลิตสิ่งของจากหิน เช่น เครื่องมือเครื่องประดับ ผู้เขียนเชื่อว่าเศรษฐกิจของชุมชนในช่วงนี้คงเกี่ยวข้องกับการผลิตหัตถกรรมพิเศษ (craft specialization) บางอย่าง เช่น การผลิตเครื่องประดับจากเปลือกหอยทะเล การผลิตภาชนะดินเผา การผลิตสิ่งทอ

จากการสำรวจและขุดทดสอบที่แหล่งโบราณคดีซำจำปาและแหล่งโบราณคดีพรหมหินใต้ได้พบชิ้นส่วนกำไลหิน แกนกำไลหิน สะเก็ดหิน ชิ้นส่วนเปลือกหอยซึ่งเป็นวัตถุที่หลงเหลือและอยู่ในขั้นตอนการผลิตอย่างชัดเจน ซึ่งอาจจะเป็นการผลิตในครัวเรือน (household workshop) ดังเช่นที่ผู้เขียนพบหลักฐานดังกล่าวในพื้นที่อยู่อาศัยที่แหล่งโบราณคดีพรหมหินใต้

นอกจากนี้ การค้นพบแวนดินเผา (spindle whorl) จำนวนมากจากการสำรวจและขุดค้นแหล่งโบราณคดีสมัยเหล็กในภาคกลางทางตะวันออก (เช่น แหล่งโบราณคดีซำจำปา แหล่งโบราณคดีบ้านโป่งมะนาว แหล่งโบราณคดีพรหมหินใต้) อาจแสดงว่าการผลิตสิ่งทอก็เป็นงานหัตถกรรมพิเศษที่สำคัญในครอบครัวและชุมชน และในพิธีกรรม อย่างไรก็ตาม เรายังขาดการศึกษาวิเคราะห์เรื่องขนาด รูปทรง และลักษณะอื่นๆ ของแวนดินเผา ซึ่งอาจจะสัมพันธ์

กับความสามารถในการผลิตสิ่งทอ ชนิดเส้นใย และประเภทสิ่งทอ ผู้เขียนสังเกตว่าเวดดินเผาจากแต่ละชุมชนในสมัยเดียวกันและต่างสมัยมีความแตกต่างทั้งรูปทรง ขนาด และรายละเอียดปลีกย่อย

โดยสรุป รูปแบบการตั้งถิ่นฐานในภาคกลางทางตะวันออกในช่วงสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายหรือในสมัยเหล็กมีลักษณะที่แตกต่างในแง่สภาพแวดล้อมและลักษณะทางภูมิศาสตร์จากแบบแผนการตั้งถิ่นฐานของผู้คนสมัยเหล็กในพื้นที่อื่นของภาคกลางทางตะวันตกและในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย และมีความหลากหลายมากกว่าในพื้นที่อื่นของประเทศไทย ทั้งนี้เนื่องจากภาคกลางทางตะวันออกมีภูมิลักษณะหลากหลายและมีทรัพยากรหลายอย่าง นับตั้งแต่แร่ธาตุ ป่าไม้ สัตว์ป่า สัตว์น้ำจืด และดินที่เหมาะสมกับการปลูกพืชไร่หรือพืชเศรษฐกิจอย่างฝ้ายและถั่วเขียว

♦ การจัดระเบียบทางสังคม

หลักฐานทางโบราณคดีจากแหล่งโบราณคดีสมัยเหล็กในภาคกลางทางตะวันออกแสดงให้เห็นว่าสังคมในสมัยนี้ยังคงมีความเท่าเทียม ปราศจากการจัดระเบียบที่มีศูนย์กลางการบริหารปกครอง แม้ว่าหลักฐานจากหลุมฝังศพจะบ่งชี้ว่ามีความแตกต่างในสถานภาพระหว่างสมาชิกในชุมชน แต่เป็นความแตกต่างในเรื่องความมั่งคั่งเชิงเศรษฐกิจ เพศ และอาชีพมากกว่าจะแสดงถึงความแตกต่างในเรื่องบทบาทอำนาจหน้าที่ทางการเมืองหรือชนชั้น เช่น จากการขุดค้นที่ซับจำปา ผู้เขียนพบโครงกระดูกมนุษย์ ๒ โครงฝังอยู่ในที่เดียวกัน (อาจจะเป็นญาติ หรือเพื่อนบ้าน) โครงหนึ่งมีวัตถุทิศ ประกอบด้วยภาชนะดินเผาขนาดเล็กแบบเดียวกัน ๓ ใบ ขวานสำริด ๑ ชิ้น และเศษภาชนะดินเผาอีกจำนวนน้อยเท่านั้น ในขณะที่โครงกระดูกอีกโครงหนึ่งมีเครื่องวัตถุทิศ ประกอบด้วยภาชนะดินเผาที่เป็นภาชนะสมบูรณ์ที่มีขนาดและรูปทรงแตกต่าง

กัน รวมแล้วจำนวน ๑๐ ใบ เป็นภาชนะดินเผาที่มีขนาดใหญ่กว่า ตกแต่งด้วย ลวดลายประณีตกว่า และยังมีขวานสำริด และกระดูกสัตว์รวมอยู่ด้วย ที่แหล่ง โบราณคดีพรหมทินใต้ก็มีลักษณะคล้ายกัน กล่าวคือ ผู้เขียนขุดค้นพบว่าวัตถุ อูทิกที่พบร่วมกับโครงกระดูกมนุษย์มีความหลากหลายแตกต่างกัน บางคนมี วัตถุอูทิกเพียงลูกปัดหินและลูกปัดแก้ว แต่มีจำนวนมากและเป็นวัตถุหายาก และนำเข้ามาจากต่างถิ่น บางคนมีวัตถุอูทิกจำพวกภาชนะดินเผาและเครื่อง ประดับประเภทกำไลเปลือกหอย บางคนมีวัตถุอูทิกเป็นแม่พิมพ์ดินเผาชนิด สองชั้นประกบกัน (bivalve mold) ที่ใช้สำหรับหล่อก้อนทองแดง บางคนมี วัตถุอูทิกเป็นแหวนนิ้วมือ แหวนนิ้วเท้า แวดินเผา ภาชนะสำริด สร้อยลูกปัดแก้ว บางคนมีวัตถุอูทิกเป็นต่างหูทำจากเปลือกหอยทะเล ลูกปัดหินสีเขียว และ เปลือกหอยกาบ นอกจากนี้ยังพบหลุมฝังศพเด็กที่มีวัตถุอูทิกเป็นสร้อยลูกปัด แบบแผ่นแบนขนาดเล็กที่ทำจากเปลือกหอยทะเล และลูกกระพรวนสำริด แหล่งโบราณคดีสมัยเหล็กที่มีหลักฐานสะท้อนถึงความแตกต่างทางสถานภาพ หรือชนชั้นนั้นพบมากในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ชุมชนสมัยเหล็กในภาคกลางทางตะวันออกส่วนมากมีขนาดเล็กและ กระจายอยู่ตามพื้นที่ต่าง ๆ ขนาดของชุมชนสะท้อนว่าเป็นการตั้งถิ่นฐาน ระดับหมู่บ้าน (village settlement) ไม่ใช่การตั้งถิ่นฐานแบบลำดับขั้นที่มี การบริหารแบบมีศูนย์กลางใหญ่ (centralization) เรายังไม่พบว่ามีชุมชนใด ชุมชนหนึ่งหรือกลุ่มชุมชนใดที่มีขนาดใหญ่กว่าชุมชนอื่นอย่างเด่นชัดซึ่งอาจ แสดงว่าเป็นชุมชนศูนย์กลาง

อย่างไรก็ตาม ในสมัยเหล็กมีหลักฐานเป็นสัญญาณว่าสังคมอาจจะมี ความซับซ้อนมากขึ้น หลักฐานที่เด่นชัดก็คือขนาดและจำนวนของแหล่งโบราณคดี เพิ่มจำนวนมากขึ้น และแต่ละแห่งมีการอยู่อาศัยอย่างถาวรต่อเนื่องมานาน ที่แหล่งโบราณคดีซับจำปากี้มีหลักฐานว่าผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานตั้งแต่สมัยเหล็ก

และอยู่ต่อเนื่องมาจนถึงสมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์ (สมัยทวารวดี) บางแห่งมีขนาดใหญ่และมีชุมชนขนาดเล็กอยู่ใกล้ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าจัดระเบียบสังคมโดยมีลำดับชั้น หลักฐานจากหลุมฝังศพที่แหล่งโบราณคดีโป่งมะนาวก็บ่งชี้ว่าอาจจะมีการแบ่งอาชีพและกลุ่มวัฒนธรรม ยุคนี้มีประชากรเพิ่มขึ้น และมีการเคลื่อนย้ายประชากรจากที่อื่นเข้ามาอยู่อาศัยในชุมชนด้วย (ดูจากโครงกระดูกและโบราณวัตถุบางประเภท) สังคมยุคนี้คงมีความตึงเครียด (stress) อยู่บ้าง ดังที่พบว่ามีเครื่องมือเครื่องใช้ที่จัดเป็นอาวุธได้ เช่น หอก มีด ขวาน หัวธนู ลูกกระสุนดินเผา แม้ว่าเครื่องมือเหล่านี้อาจจะใช้ในการล่าสัตว์ หรือตัดต้นไม้ แต่ก็มีศักยภาพสูงที่จะเป็นอาวุธได้เช่นกัน ดังนั้น ผู้เขียนสันนิษฐานว่ายุคนี้คงมีการต่อสู้ หรือมีความรุนแรงระหว่างบุคคล (interpersonal violence) ทั้งความรุนแรงระหว่างเพศเดียวกันและความรุนแรงระหว่างชายกับหญิง ดังที่พบหลักฐานร่องรอยความรุนแรงที่ชัดเจนมากที่แหล่งโบราณคดีสมัยเหล็ก ในกัมพูชาดังที่กล่าวมาแล้ว แม้ว่าอาจจะไม่รุนแรงและมีการวางแผนการใช้ความรุนแรงถึงขนาดเป็นสงคราม (organized warfare) ก็ตาม

นอกจากนี้ ผู้เขียนพบว่าในสมัยเหล็กมีการเปลี่ยนแปลงเชิงพฤติกรรม การใช้วัตถุทิศให้กับผู้ตายที่แตกต่างจากยุคสำริดอย่างชัดเจน การใช้สิ่งของฝังให้กับศพในยุคนี้แม้ว่าจะไม่แตกต่างในเรื่องความหลากหลายของสิ่งของ แต่มักพบว่ามีสิ่งของที่ผ่านการใช้งานมาแล้ว และบางครั้งก็ไม่จำเป็นต้องสมบูรณ์ รวมทั้งยังมีพฤติกรรมทางวัฒนธรรมอีกอย่างที่น่าสนใจ นั่นคือการตั้งใจทุบ/ตัด/ตัดแปลงวัตถุบางอย่าง เช่น การทุบหรือตีส่วนปลายใบหอก ให้งอ การตีพิบใบหอกให้โค้งงอ การตัดเชิงหรือฐานภาชนะดินเผา การเจาะรูส่วนใดส่วนหนึ่งของภาชนะดินเผา จากนั้นนำวัตถุที่ผ่านการ “ฆ่า” หรือทำให้เสียหาย หรือ ”พิการ” ไปฝังในหลุมฝังศพมนุษย์ นักโบราณคดีเรียกพฤติกรรมลักษณะนี้ว่า “การฆ่าเชิงพิธีกรรม (ritual killing) ควรกล่าวด้วยว่าพฤติกรรม

ลักษณะนี้เกิดขึ้นในเกือบทุกพื้นที่ของโลก ทั้งในแอฟริกา ยุโรป เอเชียตะวันตก และอเมริกาเหนือ

♦ สุขอนามัย

เรื่องราวเกี่ยวกับสุขภาพอนามัยของผู้คนในสมัยเหล็กก็เป็นประเด็นทางวิชาการที่ได้รับความสนใจและมีความก้าวหน้าไปในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา ส่วนหนึ่งอาจจะเป็นเนื่องจากแหล่งโบราณคดีสมัยเหล็กในประเทศไทยที่มีการขุดค้นแล้วนั้น มักจะพบโครงกระดูกมนุษย์ฝังอยู่ โครงกระดูกมนุษย์และหลุมฝังศพนับเป็นแหล่งข้อมูลสำคัญเกี่ยวกับวัฒนธรรม ประเพณี และสุขภาพอนามัยของผู้คนในยุคสมัยนั้น การศึกษาวิเคราะห์ซากและโครงกระดูกมนุษย์จากแหล่งโบราณคดีเพื่อเข้าใจพฤติกรรมต่าง ๆ ของมนุษย์ในอดีตนั้นเรียกกันว่า โบราณคดีเชิงชีววิทยา (bioarchaeology) ซึ่งเป็นแนวทางการศึกษาที่ได้รับความนิยมมากในปัจจุบัน

ผลการศึกษาด้านโบราณคดีเชิงชีววิทยาของมนุษย์สมัยเหล็กในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และในประเทศไทยนั้นพบว่าผู้คนสมัยเหล็กมีสุขภาพอนามัยค่อนข้างแย่หรือทรุดโทรม เช่น มีอัตราการตายของทารกสูง มีโรคติดเชื้อมากขึ้น (เช่น โรคเรื้อนวัณโรค) ฟันผุ และโลหิตจาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนของที่ราบสูงโคราช ที่พบอัตราการเสียชีวิตของทารกและเด็กค่อนข้างสูง ดังที่พบโครงกระดูกของทารกที่ฝังในภาชนะดินเผา ที่แหล่งโบราณคดีโนนบ้านจาก อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา จำนวนไม่น้อยกว่า ๓๐ โครง หรือคิดเป็นปริมาณมากกว่า ๕๐% ของโครงกระดูกที่พบทั้งหมดจากการขุดค้น

ในกรณีศึกษาโครงกระดูกของมนุษย์สมัยเหล็กที่ขุดค้นจากแหล่งโบราณคดีพรหมทินใต้ พบว่าที่ชุมชนสมัยเหล็กที่แหล่งโบราณคดีพรหมทินใต้

มีทารกและเด็กเสียชีวิตและถูกฝังร่วมกับผู้ใหญ่เท่าที่พบ ในขณะที่นี้มีโครงการระดมทุนการคิดเป็นร้อยละ ๑๗ ของตัวอย่างที่ศึกษา ซึ่งนับอัตราการเสียชีวิตของเด็กและทารกที่ชุมชนแห่งนี้มีน้อยกว่าชุมชนสมัยเหล็กในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นอกจากนี้ยังพบว่ามีคนที่เป็นโรคโลหิตจางอันเนื่องมาจากภาวะทุโภชนาการหรือขาดสารอาหารค่อนข้างมาก (มากถึง ๘๐% ของจำนวนตัวอย่างที่ศึกษา กล่าวคือ ๙ คนจากทั้งหมด ๑๑ คน มีร่องรอยของการขาดสารอาหาร) มีคนที่เป็โรคฟันผุ แต่จำนวนไม่มากนัก (จากตัวอย่างฟันที่ศึกษาจำนวน ๑๘๕ ซึ่งมีเพียง ๑ ซี่ หรือเพียง ๐.๕๔% ที่พบร่องรอยฟันผุ) ส่วนร่องรอยการบาดเจ็บและบาดแผล (trauma) ก็พบน้อยมาก (๓ คนจาก ๑๔ คน) ซึ่งแตกต่างจากชุมชนสมัยเหล็กที่แหล่งโบราณคดีพุมสนาย (Phum Snay) ในประเทศกัมพูชาที่พบว่ามียจำนวนคนที่มึร่องรอยบาดเจ็บหรือบาดแผลจากความรุนแรงค่อนข้างมาก (เช่น รอยแตกที่เกิดจากการแรงกระแทกด้วยของแข็งบริเวณเหนืองูมกรอยถูกของมีคมฟันที่กะโหลก) ความแตกต่างในเรื่องจำนวนผู้คนที่มีปัญหาสุขภาพใน ๒ พื้นที่ (ภาคตะวันออกเฉียงเหนือกับภาคกลางทางตะวันออก) และในพื้นที่อื่นของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นแผ่นดินใหญ่นั้น อาจะบ่งชี้ถึงความแตกต่างในรูปแบบและวิธีการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติที่แตกต่างกันและความแตกต่างทางวัฒนธรรมเฉพาะกลุ่ม

• สรุป

หลักฐานและข้อมูลทางโบราณคดีที่ค้นพบในภาคกลางทางตะวันออกที่กล่าวมาข้างต้น มีความน่าสนใจหลายประการ ประการแรก เราพบว่าผู้คนยุคก่อนประวัติศาสตร์มีการตั้งถิ่นฐานถาวร รูปแบบการตั้งถิ่นแสดงให้เห็นการปรับตัวในสภาพแวดล้อมนั้นแตกต่างกันในแต่ละสภาพภูมิลักษณะ ตัวอย่างเช่นในภาคกลางทางตะวันออกหรือเขตพื้นที่จังหวัดลพบุรีมีชุมชนกระจายทั้งใน

พื้นที่ที่เป็นที่สูง (highlands) พื้นที่ที่เป็นลานตะพัก (terraces) และที่เนินตะกอนรูปพัด (alluvial fans) ประการที่สอง รูปแบบการดำรงชีพก็มีความแตกต่างกันในแต่ละพื้นที่และปรับเปลี่ยนไปตามกาลเวลา ผู้คนดำรงชีพด้วยวิธีการค่อนข้างหลากหลาย มีทั้งการเก็บของป่า ล่าสัตว์บก จับสัตว์น้ำ เพาะปลูกข้าวและพืชไร่ ประการที่สาม มีการติดต่อแลกเปลี่ยนกับชุมชนอื่น ๆ โดยเฉพาะในช่วงสมัยเหล็กมีความเข้มข้นในเรื่องการค้าและการติดต่อแลกเปลี่ยนทางไกล ข้ามภูมิภาคและข้ามทวีป (เช่น อินเดีย เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นหมู่เกาะ ใต้หวัน จีน และตะวันออกกลาง) มากขึ้นกว่าสมัยสำริดและสมัยหินใหม่นอกจากนี้ยังมีการผลิตงานหัตถกรรม เช่น การทำเครื่องประดับจากเปลือกหอยทะเล การถลุงทองแดง ลักษณะเช่นนี้ทำให้ผู้เขียนเชื่อว่าระบบเศรษฐกิจการค้าเป็นปัจจัยหลักในการสร้างเครือข่ายและพันธมิตรซึ่งนำไปสู่การก่อตัวของสังคมรัฐหรือสังคมที่ซับซ้อนในยุคแรกเริ่มประวัติศาสตร์ เช่น สังคมในสมัยทวารวดี

♦ ศัพทโบราณคดีที่ควรรู้

Archaeology

โบราณคดี วิชาที่ศึกษาพฤติกรรมของมนุษย์ในอดีตในทุกมิติ ทุกยุคสมัย โดยใช้ซากสิ่งของ หรือร่องรอยที่มนุษย์ในอดีตทิ้งไว้ เช่น โบราณวัตถุ สิ่งก่อสร้าง ร่องรอยคูน้ำ-คันดิน กำแพงเมือง ภาพเขียน-ภาพสลัก ซากพืช ซากสัตว์ รวมทั้งโครงกระดูกมนุษย์

Bronze Age

สมัยสำริด เป็นสมัยหนึ่งของยุคก่อนประวัติศาสตร์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เป็นช่วงสมัยที่เริ่มมีใช้โลหะทองแดงและสำริด มีการตั้งถิ่นฐานถาวร มีการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ หรือมีการผลิตอาหารเองมีการฝังศพอย่างประณีต และเริ่มมีการติดต่อแลกเปลี่ยนกับชุมชนที่อยู่ห่างไกล

Iron Age

สมัยเหล็ก เป็นสมัยหนึ่งของยุคก่อนประวัติศาสตร์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เป็นช่วงสมัยที่เริ่มมีการใช้โลหะเหล็ก มีการถลุงเหล็ก มีหมู่บ้านชุมชนถาวร มีการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ หรือมีการผลิตอาหารเอง มีการค้าขาย แลกเปลี่ยนทางไกลอย่างเข้มข้น มีการผลิตหัตถกรรมพิเศษในชุมชน มีการฝังศพอย่างประณีต และมีความซับซ้อนและเหลื่อมล้ำทางสังคม

Mesolithic Age

สมัยหินกลาง เป็นสมัยหนึ่งของยุคก่อนประวัติศาสตร์ เป็นช่วงสมัยที่เริ่มมีการเก็บเกี่ยวพืชป่าบางชนิด มีการล่าสัตว์ และอพยพตามฤดูกาล ยังไม่มีการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ชัดเจน แต่อาจจะเริ่มควบคุมดูแลพืชป่าบางชนิดให้เจริญงอกงามในสภาพธรรมชาติ แต่ยังไม่มีการดัดแปลงภูมิประเทศเพื่อการเกษตร มีประเพณีการฝังศพ

Neolithic Age

สมัยหินใหม่ เป็นสมัยหนึ่งของยุคก่อนประวัติศาสตร์ เป็นช่วงสมัยที่เริ่มมีการตั้งถิ่นฐานถาวร มีการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ หรือมีการผลิตอาหารเอง มีการเครื่องมือหินขัด (เช่น ขวานหินขัด) มีการฝังศพอย่างประณีต

Paleolithic Age

สมัยหินเก่า เป็นสมัยหนึ่งของยุคก่อนประวัติศาสตร์ เป็นช่วงสมัยที่มนุษย์อพยพโยกย้ายถิ่นที่พัก อาศัยตามถ้ำและเพิงผาเป็นหลัก ใช้เครื่องมือหินกะเทาะ ดำรงชีพด้วยการเก็บของป่า-ล่าสัตว์ ตกปลา หาดอาหารตามธรรมชาติ ไม่มีการผลิตอาหารเอง มีการฝังศพอย่างง่าย ในบางสังคมในสมัยนี้นิยมฝังศพแบบงอเข่าและบางครั้งไม่มีวัตถุติด

Prehistoric Period

ยุคก่อนประวัติศาสตร์ เป็นช่วงเวลาหนึ่งในสังคมมนุษย์ ที่ยังไม่มี การบันทึกหลักฐานเป็นลายลักษณ์อักษร เริ่มต้นเมื่อประมาณ ๓ ล้านปีมาแล้ว แบ่งออกเป็นสมัยย่อย เช่น สมัยหินเก่า สมัยหินกลาง สมัยหินใหม่ สมัยสำริด สมัยเหล็ก (ในกรณีของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้)

♦ เอกสารที่ควรอ่านเพิ่มเติม

๑. อนุรักษ์ ศิริวัฒนพิเชษฐ์. 2556. รูปแบบภาชนะดินเผาที่พบที่แหล่งโบราณคดีหนองราชวัตร. ในโบราณคดีของสังคมเกษตรกรรม จากบ้านเก่าถึงหนองราชวัตร (สุภมาศ ดวงสกุล บรรณาธิการ), หน้า 331-366. สำนักศิลปากรที่ 2 กรมศิลปากร, สุพรรณบุรี.
๒. ธนิก เลิศชาญฤทธ์. 2559. วิถีชีวิตและสังคมยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายในภาคกลาง: ผลการวิจัยในพื้นที่สูงทางตะวันออกเฉียงเมืองโบราณชัยจำปาและใกล้เคียง. ใน สรรพศาสตร์ สรรพศิลป์ ถิ่นลพบุรี (วรรณภา นาวิกรมุล บรรณาธิการ), หน้า 20-43. คณะวิทยาการจัดการ มหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรี, ลพบุรี.
๓. ธนิก เลิศชาญฤทธ์. 2560. ภาชนะดินเผายุคก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย. มิวเซียมแพرس, นนทบุรี.
๔. สุรพล นาถะพินธุ. 2546. ชุมชนดึกดำบรรพ์คน 3,000 ปี แหล่งโบราณคดีบ้านโป่งมะนาว ตำบลห้วยขุนราม อำเภอพัฒนานิคม จังหวัดลพบุรี. ศิลปวัฒนธรรม 24(2): 142-149.
๕. Bellina, Berenice (editor). 2017. Khao Sam Kaeo: An Early Port-City between the Indian Ocean and the South China Sea. Ecole Française d'Extrême-Orient, Paris.
๖. Bellwood, Peter. 2017. First Islanders: Prehistory and Human Migration in Island Southeast Asia. Wiley-Blackwell, Hoboken, NJ.
๗. Bronson, Bennet. 1976. Excavations at Chansen and the Cultural Chronology of Protohistoric Central Thailand. Ph.D. Dissertation. University of Pennsylvania, Philadelphia.

๘. Higham, Charles. 2014. Early Mainland Southeast Asia: From First Humans to Angkor. River Books, Bangkok.
๙. Higham, Charles and Ratchanie Thosarat. 1998. Prehistoric Thailand: From Early Settlement To Sukhothai. River Books, Bangkok.
๑๐. Lertcharnrit, Thanik. 2014. Phromthin Tai: An Archaeological Perspective on Its Societal Transition. In Before Siam: Essays in Art and Archaeology, edited by Nicolas Revire and Stephen Murphy, pp. 119-131. River Books, Bangkok
๑๑. Loofs-Wissowa, Helmut. 2017. Hill of Prosperity: Excavation at Khok Charoen, Central Thailand: A Burial Site at the Stone-Metal Junction. BAR International Series 2844. BAR Publishing, Oxford.
๑๒. Mudar, Karen. 1993. Prehistoric and Early Historic Settlements in the Central Plain: Analysis Of Archaeological Survey in Lopburi Province, Thailand. Ph.D. dissertation, University Of Michigan, Ann Arbor.
๑๓. Rispoli, Fiorella, Roberto Ciarla, and Vincent Pigott. 2013. Establishing the Prehistoric Cultural Sequence for the Lopburi Region, Central Thailand. *Journal of World Prehistory* 26(2):101-171.
๑๔. Stark, Miriam T. 2001. Mainland Southeast Asia: Late Prehistoric. In *Encyclopedia of Prehistory Volume 3: East Asia and Oceania*, edited by P. N. Peregrine and M. Ember, pp. 160 - 205. Kluwer Academic/Plenum, New York.

ศิลปะทวารวดี

ศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์ *

♦ วัฒนธรรมทวารวดีในยุคแรกเริ่ม

จากหลักฐานทางโบราณคดีพบว่าในดินแดนไทยมีมนุษย์อยู่อาศัยมาแล้วตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ที่อาศัยอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำในภาคกลางของประเทศไทย ได้พัฒนาตนเองเข้าสู่ความเป็นชุมชนชาวพุทธ โดยรับพระพุทธศาสนาจากประเทศอินเดีย มีการสร้างประติมากรรมและสถาปัตยกรรมเนื่องในพุทธศาสนาขึ้นตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ เป็นต้นมา นอกจากนี้แล้วหลักฐานทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์ในประเทศใกล้เคียงยังแสดงให้เห็นว่าบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นแหล่งพักอารยธรรมแห่งหนึ่งของอินเดีย โดยจะเห็นได้จากในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ กลุ่มชนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ต่างได้รับอิทธิพล ของอารยธรรมอินเดียในด้านศาสนา ศิลปวัฒนธรรม ศาสตร์ต่างๆ รวมทั้งภาษาศาสตร์ และอักษรศาสตร์ด้วย^๑ กลุ่มจารีกรุ่นแรกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ใช้รูปอักษรปัลลวะ^๒

* อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

^๑ กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑ อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔. กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๒๙. หน้า ๑๖ อ้างจาก Admad Hason Dani, Indian Palaeography (Oxford: The Charendon Press, ๑๙๖๓), p.230-236.

^๒ คงเดช ประพัฒน์ทอง, การวิจัยเอกสารโบราณเบื้องต้น, กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๐, หน้า ๕-๖.

สำหรับจารึกเก่าที่สุดที่พบในประเทศไทย ไม่มีศักราชระบุปีที่สร้างได้แก่ จารึกเมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต รูปแบบของตัวอักษรจัดอยู่ในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๒^๓ ส่วนจารึกอักษรปัลลวะพบในประเทศไทย ที่ระบุศักราชคือ จารึกเขาน้อย พบที่วัดเขาน้อย สีชมพู จังหวัดปราจีนบุรี อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต-เขมร พ.ศ. ๑๑๘๐^๔ และจารึกเขารัง (ภาษาสันสกฤตและเขมร) จังหวัดปราจีนบุรี พ.ศ. ๑๑๘๒^๕

ส่วนชื่อของทวารวดีนั้นมาปรากฏในเหรียญเงินมีจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต ข้อความว่า “ศรีทวารวดี ศวรปุณยะ” ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ ให้ความหมายว่า “บุญกุศลของพระราชาแห่งทวารวดี” หรือ “การบุญของพระเจ้าศรี-ทวารวดี”^๖ กำหนดอายุจากรูปแบบอักษรปัลลวะ อยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒^๗ จึงเชื่อว่า มีอาณาจักรชื่อ “ทวารวดี” นี้อยู่จริงและ

^๓ กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย..., หน้า ๑๓๕-๑๓๘

^๔ กรมศิลปากร, ปราสาทเขาน้อย จังหวัดปราจีนบุรี, กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๓, หน้า ๑๑๕.

^๕ กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย..., หน้า ๓๕-๓๙.

^๖ ยอร์ช เซเดส์, ผู้อ่าน ดูใน กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑, หน้า ๙๗.

^๗ ดู ก่องแก้ว วีระประจักษ์ “การศึกษาวิเคราะห์จารึกบนเหรียญเงินสมัยทวารวดี”, ศิลปากร, ปีที่ ๔๑ ฉบับที่ ๒ (มีนาคม - เมษายน ๒๕๔๑), หน้า ๙๐-๙๕.

อยู่บริเวณภาคกลางของประเทศไทย และคงเป็นเมืองหรือเป็นรัฐที่มีกษัตริย์ปกครอง มีเมืองบริวาร

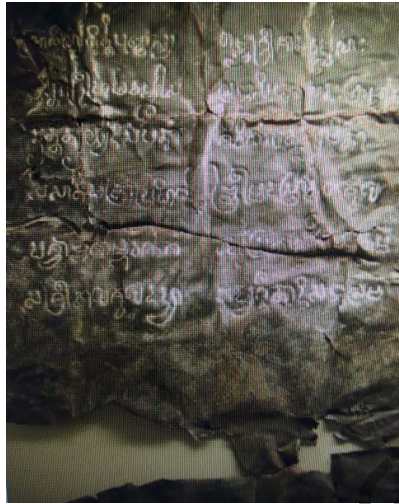
♦ ศูนย์กลางของอาณาจักรทวารวดี

หลักฐานข้างต้นแสดงให้เห็นว่าวัฒนธรรมทวารวดีเป็นวัฒนธรรมหนึ่ง
ที่เจริญขึ้นในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาภาคกลางของประเทศไทย ระหว่างพุทธ
ศตวรรษที่ ๑๒-๑๖ และแพร่ขยายออกไปยัง ดินแดนต่างๆ ของประเทศไทย
โดยอาจจะมีศูนย์กลางที่เป็นรูปแบบของรัฐหรืออาณาจักรในช่วงแรกอยู่ที่
เมืองโบราณอู่ทอง เนื่องจากได้พบหลักฐานที่สำคัญ คือ จารึกบนแผ่นทองแดง
อักษรหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤต อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ กล่าวถึง
พระนามของพระเจ้าพรหมวรมัน สันนิษฐานว่าอาจเป็นพระนามของกษัตริย์
ทวารวดีพระองค์แรกที่รู้จักกัน^๕ นอกจากนี้ ยังได้พบเหรียญเงินที่มีจารึกคำว่า
“ศรีทวารวดี ศวรูปุณยะ” จำนวนหลายเหรียญ รวมทั้งได้พบหลักฐานความ
ต่อเนื่องทางวัฒนธรรม ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ยุคหัวเลี้ยว
หัวต่อ

---

^๕ ฌอง บอสเชอเลียร์, “เมืองอู่ทอง และความสำคัญของเมืองอู่ทองในประวัติศาสตร์ไทย” หน้า ๘.
และดูใน “ทฤษฎีใหม่เกี่ยวกับสถานที่ตั้งอาณาจักรฟูนัน” แปลเก็บความโดย มจ. สุภัทรทิศ ดิศกุล,
” โบราณวิทยาเรื่องเมืองอู่ทอง, พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๕๐๙, หน้า ๑๑-๒๐

ซึ่งอาจหมายถึง ละโว้หรือ ลวปุระ เจริญควบคู่กับ “โกลโลโปติ” หรือทวารวดี นอกจากนี้ ยังได้พบ
เหรียญเงินที่เมืองอู่ทอง มีจารึกคำว่า “ลวปุระ” อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ แสดงให้เห็นว่าเมืองลพบุรี
นั้นน่าจะเป็นอีกรัฐหนึ่งที่ร่วมสมัยกับทวารวดีเพราะมีชื่อรัฐและมีเหรียญระบุชื่อรัฐของตนเองแล้ว หรือ
บางท่านสันนิษฐานว่าลพบุรีอาจเป็นศูนย์กลางของนครรัฐ ทวารวดีกลุ่มที่อยู่ทางด้านตะวันออก ใน
ขณะที่นครปฐมเป็นศูนย์กลางที่อยู่ด้านตะวันตก^๖

จารึกแผ่นทองแดง พบที่เมืองโบราณอู่ทอง พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอู่ทอง

ทางประวัติศาสตร์ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๖ - ๙ อันเป็นวัฒนธรรมก่อนทวารวดีส่วนเมืองโบราณนครปฐมอาจ เป็นเมืองหลวงช่วงใดช่วงหนึ่งหลังจากอู่ทอง เนื่องจากเป็นเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่มีขนาดใหญ่ที่สุด ได้พบหลักฐานทางศิลปกรรมโดยเฉพาะศาสนสถานที่มีขนาดใหญ่และงานศิลปกรรมที่เป็นฝีมือช่างชั้นสูงแล้ว รวมทั้งหลักฐานของการเผยแพร่พุทธศาสนาที่สำคัญคือ ธรรมจักร ซึ่งได้พบอยู่เป็นจำนวนมาก จึงแสดงให้เห็นว่าเมืองโบราณนครปฐม น่าจะเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนาที่สำคัญที่สุดของอารยธรรมทวารวดีอีกด้วย เมืองลพบุรี หรือละโว้ หรือลพบุรี เป็นอีกเมืองหนึ่งที่ดีว่า มีความสำคัญไม่น้อยไปกว่าเมืองโบราณ นครปฐม และเมืองโบราณอู่ทอง เพราะเป็นเมืองที่มีขนาดใหญ่เมืองหนึ่ง ได้พบโบราณสถานและโบราณวัตถุ สำคัญๆ เท่าเทียมกับ ๒ เมืองที่กล่าวแล้ว และหลักฐานสำคัญคือ ได้พบจารึกภาษามอญ หลายหลักในเมืองลพบุรีแต่ด้วยเหตุว่าในเอกสารจีนได้กล่าวถึงอาณาจักรที่ชื่อ “ตฺูเหอหลอ”

♦ ศาสนา และความเชื่อ

คติความเชื่อและศาสนาเป็นแรงบันดาลใจสำคัญในการสร้างงานศิลปะกรรม ดังนั้นการศึกษาถึงเรื่องราวของความเชื่อและศาสนาสมัยทวารวดี จึงต้องหลักฐานทางด้านศิลปะกรรมเป็นหลัก รวมทั้งบรรดาจารึกต่าง ๆ ซึ่งส่วนใหญ่เกี่ยวข้องกับศาสนาแทบทั้งสิ้น จากการศึกษาพบว่ารูปเคารพและจารึกส่วนใหญ่ มักเกี่ยวข้องกับศาสนาพุทธนิกายเถรวาท เกือบทั้งสิ้นจะมีที่สร้างขึ้นในศาสนาพุทธลัทธิมหายานและศาสนาพราหมณ์แต่ก็เพียงเล็กน้อย โดยเฉพาะศาสนาพราหมณ์จะพบหลักฐานงานศิลปะกรรมปะปนอยู่ในบางแหล่งเท่านั้น ส่วนหลักฐานที่แสดงถึงคติความเชื่ออื่น ๆ เท่าที่พบหลักฐานในงานประติมากรรมมีอยู่บ้างแต่ไม่มาก

---

^๔ อ้างถึงใน ผาสุข อินทรารุจร, แหล่งโบราณคดีในภูมิภาคตะวันตก, นครปฐม : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๔, หน้า ๑๑

สศว. เทพสตรี

ศิลปะสมัยทวารวดี

(ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖)

♦ สถาปัตยกรรม

หลักฐานทางสถาปัตยกรรมของทวารวดีนั้นเหลือหลักฐานน้อยมาก ที่เหลืออยู่ก็ไม่สมบูรณ์เพียงพอที่จะสามารถศึกษารูปแบบได้มากนัก ส่วนใหญ่ได้แก่ ฐาน อาคาร (เจดีย์ วิหาร) ซึ่งก่อด้วยอิฐ ส่วนอาคารที่เป็นบ้านพักอาศัย วิหาร คงเป็นเครื่องไม้จึงไม่เหลือหลักฐานไว้ให้ศึกษา

♦ เจดีย์ทรงระฆังขนาดเล็ก ทรงภาชนะหม้อน้ำ

จากการพบหลักเจดีย์สมัยทวารวดีที่กลุ่มที่เป็นฐานที่เรียบง่ายไม่ซับซ้อน เช่น สีเหลี่ยมจัตุรัส ผังกลม เจดีย์ในกลุ่มนี้อาจเป็นเจดีย์ทรงระฆังเล็กๆ อาจมีส่วนของอันตะที่เป็นแบบหม้อน้ำ คล้ายที่ปรากฏในเจดีย์จำลอง ภาพสลัก หรือในพระพิมพ์

ลักษณะโดยทั่วไปที่พบ จะประกอบด้วยส่วนฐาน ซึ่งปรากฏอยู่หลายลักษณะ บางกลุ่มเป็นฐานบัวในผังกลมและสีเหลี่ยม บางกลุ่มโดยเฉพาะทางภาคใต้พบว่ามีส่วนฐานที่เป็นทรงกระบอก ส่วนในภาคกลาง บางกลุ่มมีฐานผายออกคล้ายกับฐานของพาน ซึ่งพบอยู่ในศิลปะศรีเกษตรและพุกาม ในประเทศพม่า

ทรงหม้อปูลมขมูะ พิศิธภักทสถานแห่งชาติ พระนคร

ส่วนกลางหรือตัวเจดีย์ (องค์ระฆัง) ทรงหม้อน้ำ ซึ่งมีลักษณะของหม้อน้ำหลายรูปแบบ เช่น หม้อก้นกลมมีฐาน ฐานเป็นดอกบัวรองรับ หม้อขนาดใหญ่กลางป่อง แต่ส่วนใหญ่จะเป็นหม้อแบบกุ่มกะในศิลปะอินเดียที่นำมาเป็นส่วนฐานอาคารและกลายเป็นฐานกุ่มก - กลศ คือหม้อมีฐานและส่วนกลางป่องออก คอคอดไม่สูง ปากผาออกเล็กน้อย ส่วนยอด เนื้อส่วนคอและปากหม้อน้ำเป็นก้านฉัตร อันแสดงให้เห็นถึงการเป็นเจดีย์ มีปล้องเป็นแท่นสี่เหลี่ยมและต่อด้วยส่วนยอด ส่วนใหญ่เป็นฉัตรที่ทำเป็นแผ่นวงกลม ซ้อนกันเป็นชั้นๆ ต่อด้วยปลี

ตัวอย่างของเจดีย์ในกลุ่มนี้คือ เจดีย์ศิลา พบที่นครปฐม ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร อายุราว พ.ศ.๑๓ - ๑๕ เป็นเจดีย์ที่มีองค์ระฆังทรงหม้อปูลมขมูะ ส่วนยอดเป็นฉัตร ทำเป็นแผ่นวงกลมซ้อนกันขึ้นไปเป็นชั้นๆ มีลูกแก้วประดับอยู่บนยอด พบหลักฐานที่สำคัญได้แก่ จารึกบริเวณ

ก้านฉัตรเป็นคาถาเย ธรรมมา ซึ่งถือเป็นหัวใจของพุทธศาสนา เชื่อกันว่าเป็น
เจดีย์ของมหายาน จากรูปแบบของเจดีย์นี้น่าจะเป็นข้อสันนิษฐานของเจดีย์
ในสมัยทวารวดีได้

♦ เจดีย์ทรงปราสาทยก

เจดีย์ทรงปราสาทยกพบทั้งที่มีขนาดเล็กและขนาดใหญ่มาก รูปแบบ
สันนิษฐานได้จากเจดีย์จำลองหรือเจดีย์ ที่ปรากฏในภาพสลักพระพิมพ์ คือ
เป็นกลุ่มเจดีย์ที่มีเรือนธาตุ มีฐานบัวรองรับ เรือนธาตุมีทั้งที่เป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัส
และแปดเหลี่ยม ตามที่พบหลักฐานเจดีย์องค์จริงที่เหลืออยู่เฉพาะส่วนฐาน
เป็นจำนวนมากส่วนยอดเป็นเจดีย์และรูปแบบของเจดีย์น่าจะเป็นทรงหม้อน้ำ
มีส่วนยอดที่เป็นฉัตร อีกกลุ่มหนึ่งเป็นกลุ่มที่มีขนาดใหญ่มาก จะมีแผนผังของ
ส่วนฐานที่มีความซับซ้อน เป็นฐานประทักษิณ อาจมี ๑ หรือ ๒ ชั้น ในผังยกเก็จ
และมีกรายกระเปาะออกมีเป็นมุขหรือจระนำซุ้ม ประดิษฐานงานประติมากรรม
แล้วจึงต่อด้วยส่วนของที่มีเรือนธาตุในผังสี่เหลี่ยม ประดิษฐานพระพุทธรูป
ขนาดใหญ่ในซุ้มจระนำหรือมุขทั้ง ๔ ด้าน ต่อยอดด้วยเจดีย์ น่าจะเป็นเจดีย์
ทรงระฆังทรงหม้อน้ำ ใกล้เคียงกับจันทิในศิลปะชวาภาค ตัวอย่างของเจดีย์ใน
กลุ่มนี้ ได้แก่ เจดีย์วัดพระเมรุ พระประโทน จุลประโทน จังหวัดนครปฐม เจดีย์
ทุ่งเศรษฐี จังหวัดเพชรบุรี เขาคลังงอก เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ เป็นต้น

เจดีย์จุลปะโทน จังหวัดนครปฐม รูปทรงสันนิษฐานโดย สันติ เล็กสุขุม

♦ เจดีย์ทรงปราสาท (มีเรือนธาตุ) หรือมีส่วนฐานเป็นสี่เหลี่ยมยกสูง

เจดีย์ทรงปราสาทอีกกลุ่มหนึ่งเป็นทรงปราสาทที่มีเรือนธาตุและสามารถเข้าไปภายในได้ และมีส่วนยอดเป็นเรือนชั้นซ้อน ในลักษณะของปราสาทในศิลปะเขมร และจันทิศิลปะชวาภาคกลาง และศิลปะศรีวิชัยทางภาคใต้ ภายในประดิษฐานรูปเคารพ

ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งเป็นทรงปราสาทและมณฑปบนอาคารรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า เจดีย์ในกลุ่มนี้น่าจะมีส่วนบนที่เป็นอาคารทรงปราสาทและมีส่วนด้านหน้าเป็นมณฑป คล้ายกับศาสนสถานในอินเดียภาคใต้ อาคารรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่มีส่วนล่างเป็นเรือนก่อตัน ที่ผนังแบ่งเป็นห้องๆ มีการจำลองอาคาร มีเสาดัดผนัง ชุ่มจรณะนำประดับงานประติมากรรม ด้านหน้ามีมุขและบันไดทางขึ้น ดังนั้นจึงสันนิษฐานว่าส่วนบนนี้น่าจะประกอบด้วยอาคาร ๒ หลัง คือปราสาทประธานที่ตั้งรูปเคารพและด้านหน้าเป็นมณฑป สำหรับประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ตัวอย่างเช่น อาคารวัดโฆลง เมืองราชบุรี เขาค้างใน เมืองศรีเทพ เป็นต้น

วิหารวัดโฆลง เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕ เป็นตัวอย่างของอาคารสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีการย่อเก็จหรือออกเก็จ เป็นลักษณะเฉพาะของสถาปัตยกรรมสมัยทวารวดี ส่วนฐานนิยมประดับพวกเทวดา ปูนปั้น ดินเผา เรืองราวในซาดก เป็นต้น ภาพปูนปั้นหรือดินเผาที่ดี ส่วนใหญ่เป็นส่วนประดับฐานอาคารเหล่านี้

วัดโฆลงสุวรรณคีรี เมืองคูบัว จ.ราชบุรี

♦ ประติมากรรม แบ่งเป็น ๓ ระยะ

ในการศึกษาทางด้านศิลปกรรมสมัยทวารวดีมักนิยมใช้พระพุทธรูปเป็นหลัก โดยมักมีการกำหนดอายุเป็น ๓ รูปแบบยึดหลักการแบ่งเป็น ๓ ระยะ หรือ ๓ รุ่น ตามแบบอย่างที่นักวิชาการได้แบ่งไว้^{๑๐} เพราะเป็นการแบ่งอย่างกว้าง ๆ ตามลักษณะอิทธิพลทางศิลปะ แต่ในที่นี้ได้มีการปรับเปลี่ยนการเรียกเพื่อให้เข้าใจถึงช่วงระยะเวลาได้ดีขึ้น กำหนดเป็น ทวารวดีตอนต้น ตอนกลาง และตอนปลาย^{๑๑}

♦ สมัยทวารวดีตอนต้น (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓)

การจัดกลุ่มรูปแบบที่ถือเป็นสมัยทวารวดีตอนต้นนี้ได้ใช้ลักษณะของพัฒนาการทางด้านรูปแบบศิลปกรรมเป็นหลักในการแบ่ง คือ รูปแบบที่มีความใกล้เคียงกับศิลปะอินเดีย ซึ่งเป็นต้นแบบมากที่สุด อาจจะเป็นงานที่คัดลอกหรือพยายามสร้างงานที่รักษารูปแบบของอินเดียไว้ให้มากที่สุดของช่างในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และอาจเป็นรูปแบบดั้งเดิมที่สุดที่ปรากฏในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้^{๑๒} อิทธิพลของศิลปะอินเดียที่ปรากฏในระยะเวลา นี้ ได้แก่ ศิลปะอมราวดี (พุทธศตวรรษที่ ๖-๙) ศิลปะคุปตะ (พุทธศตวรรษที่ ๙-๑๑) และศิลปะหลังคุปตะ (พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๓) และอิทธิพลศิลปะระยะต่อมาก็คือศิลปะปาละ (พุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๗)

^{๑๐} หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะในประเทศไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์ พรินต์ติ้ง กรุ๊ป, ๒๕๓๔), หน้า ๕-๖.

^{๑๑} ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ศิลปะทวารวดี : วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย, (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๔๗), หน้า ๑๓๑.

^{๑๒} Jean Boisselier, La Sculpture en Thaïlande, (Fribourg : Office du Livre, 1975), p.73.

พระพุทธรูปนาคปรก ปางสมาธิ วัดอุทัยมัคคาราม ตำบลหินดาด อำเภอห้วยแถลง
จังหวัดนครราชสีมา

พระพุทธรูปในระยะแรกมีอิทธิพลของศิลปะอมราวดีและคุปตะมากที่สุด คือ พระพุทธรูปนาคปรก พบที่เมืองฝ้าย อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่วัดอุทัยมัคคาราม ตำบลหินดาด อำเภอห้วยแถลง จังหวัดนครราชสีมา^{๑๓} เป็นพระพุทธรูปนาคปรกปางสมาธิ ครองจีวรห่มเฉียง จีวรเรียบไม่มีริ้ว และไม่ปรากฏชายสังฆาฏิ ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะอย่างหนึ่งของศิลปะอมราวดี รวมทั้งลักษณะของพระพักตร์และท่วงท่าที่แสดงการขัดสมาธิอย่างหลวมๆ ก็ยังรักษารูปแบบของอมราวดีไว้ด้วยเช่นกัน ซึ่งอาจเป็นศิลปะอมราวดีที่ไปปรากฏในศรีลังกา^{๑๔} ส่วนลักษณะนาคนั้นเป็นแบบทวารวดีแล้ว

^{๑๓} Pierre Dupont, L'Archéologie Mône de Dvâravatî, (Paris : Ecole Française d'Extrême Oriente, 1959), p. 238.

^{๑๔} Pisit Charoenwongsa et M.C. Subhadradis Diskul, Archaeologia Mundi : Thaïlande, pp.107-108. .

ได้แก่ การทำหน้าแบน มองตรง (ต่างจากนาคในวัฒนธรรมเขมรที่มองเห็นด้านข้าง) ควรกำหนดอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒^{๑๕}

พระพุทธรูปที่ถือว่าเป็นลักษณะของทวารวดีอย่างแท้จริงแต่ยังรักษาระเบียบแบบแผนของศิลปะอินเดียไว้อย่างเคร่งครัด และคงปรากฏอิทธิพลของศิลปะคุปตะอยู่อย่างมาก ได้แก่ กลุ่มพระพุทธรูปยืนครองจีวรห่มคลุม จีวรเรียบไม่มีริ้ว ชายจีวรตกลงไปยังข้อพระบาท และมีส่วนของขอบจีวรพาดผ่านข้อพระกรซ้ายและขวา ชายจีวรที่ตกลงไปนั้นเป็นรูปโค้ง นิยมสร้างปางประทานพร โดยพระกรขวาวางเหยียดตรงขนานกับพระวรกาย และหงายฝ่าพระหัตถ์ออกด้านหน้า พระกรซ้ายยกขึ้นยึดชายจีวรไว้ระดับอก ซึ่งเป็นรูปแบบที่พบอยู่โดยทั่วไปในศิลปะคุปตะ รวมทั้งในศิลปะอื่นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ร่วมสมัยกัน เช่น ในศิลปะชวา ภาคกลาง และศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร เป็นต้น พระพุทธรูปในกลุ่มนี้พบไม่มากนักในประเทศไทย ตัวอย่างสำคัญคือ พระพุทธรูปปางประทานพร พบที่วัดร่อ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

---

^{๑๕} Ibid.

♦ สมัยทวารวดีตอนกลาง : สมัยทวารวดีอย่างแท้จริง (ราวพุทธศตวรรษ
ที่ ๑๓-๑๕)

พระพุทธรูปยืน ปางประทานพร พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

โดยทั่วไปแล้วถือได้ว่าระยะเวลาระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕ เป็นช่วงที่ครอบคลุมศิลปะทวารวดีมากที่สุด รวมทั้งงานศิลปกรรมในศิลปะทวารวดีที่พบเกือบทั้งหมดมีอายุอยู่ในระยะนี้ จึงนับได้ว่าเป็นสมัยทวารวดีอย่างแท้จริง หลักของการวิวัฒนาการคือ ศิลปะที่ด้อยกว่าหรือกลุ่มชนที่มีอารยธรรมที่เจริญน้อยกว่าจะรับเอาอารยธรรมความเจริญที่สูงกว่าเข้ามา ความเจริญทางด้านศาสนา การปกครอง วัฒนธรรมและศิลปกรรม จะมีอิทธิพลต่อชีวิตความเป็นอยู่ของชาวพื้นเมืองเดิม เป็นผลทำให้เกิดการสร้างงานศิลปกรรมตามแบบศิลปกรรมที่เจริญกว่า เช่น รูปเคารพ ในระยะแรกจะเหมือนกับต้นแบบ ต่อมาจะวิวัฒนาการจนเป็นรูปแบบเฉพาะของตัวเอง จนถึงยุคที่เจริญสูงสุด และถึงยุคเสื่อมตามลำดับ รูปแบบที่วิวัฒนาการจนเป็นรูปแบบเฉพาะของตัวเอง คือการนำเอกลักษณ์ของตัวเองเข้าไปใส่ มักจะเรียกว่าแบบพื้นเมือง

ลักษณะของงานประติมากรรมโดยทั่วไปจะมีวิวัฒนาการสืบต่อมาจากงานที่เลียนแบบศิลปะอินเดียในระยะแรก และได้ดัดแปลงลักษณะบางส่วนจนมีรูปแบบของพื้นเมืองอย่างแท้จริง ลักษณะโดยรวมได้แก่ การครองจีวรห่มคลุมที่ยังรักษารูปแบบของศิลปะคุปตะอยู่ พระพักตร์เล็ก กลมป้อม พระขนงต่อกันเป็นรูปปีกกา และมีสันยกสูงขึ้น พระเนตรโปนและเปิด พระโอษฐ์แบะกว้าง และแนวพระโอษฐ์เป็นเส้นตรง ขอบพระโอษฐ์หนา ขมวดพระเกศาเป็นก้นหอยขนาดใหญ่และแบนแนบติดพระเศียร

ลักษณะของชายผ้าแสดงให้เห็น ๓ ส่วน ได้แก่ ส่วนแรก ขอบสบบงซึ่งตกลงมาตรงๆ ถึงข้อพระบาท มีริ้วและจีบด้านข้างเล็กน้อย ส่วนที่สอง คือ ขอบจีวรด้านหลังมักจะอยู่ระดับเดียวกับหรือสั้นกว่าขอบสบบงเล็กน้อย และส่วนที่สาม ขอบจีวรด้านหน้าจะโค้งเป็นเส้นต่อด้านหลังพาดพระกรทั้งสองข้าง และตกลงเบื้องหน้าเป็นวงโค้งเหนือขอบสบบง บางแห่งอาจอยู่กึ่งกลางพระองค์หรือระดับเดียวกับพระขาน ตัวอย่างที่สมบูรณ์ของพระพุทธรูปในระยะนี้ได้พบเป็นจำนวนมาก จัดแสดงตามที่ต่างๆ เช่น ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติหลายแห่งที่แสดงเกี่ยวกับพระพุทธรูปสมัยทวารวดี

พระพุทธรูปแสดงวิตรรกมูทราทั้งสองพระหัตถ์ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

หลักวิวัฒนาการที่ใช้เป็นข้อสังเกตของพระพุทธรูปทวารวดีจากรุ่นแรกมาเป็นรุ่นที่ ๒ นี้ สังเกตได้จากการปรับเปลี่ยนรูปแบบทำยืน และการแสดงมูทราจากที่เคยยืนแบบตรีภังค์และแสดงมูทราด้วยพระหัตถ์ขวา ส่วนพระหัตถ์ซ้ายยึดชายจีวรแบบศิลปะอินเดีย มาเป็นการยืนตรงแบบสมมาตร และแสดงวิตรรกมูทราทั้งสองพระหัตถ์ซึ่งถือเป็นรูปแบบเฉพาะที่เกิดขึ้นในวัฒนธรรมทวารวดี^{๑๖} การแสดงมูทราที่ยกพระหัตถ์ทั้งสองข้าง อาจพัฒนามาจากการแสดงปางวิตรรกะหรือแสดงธรรมด้วยพระหัตถ์ข้างเดียวมาเป็นการยกพระหัตถ์ทั้งสองข้างขึ้นและยึดตรงออกไปด้านหน้าในระดับพระอุระ พระหัตถ์จีบเป็นวงกลมทั้งสองข้างซึ่งมีลักษณะแยกได้เป็น ๒ กลุ่มคือ กลุ่มที่ ๑ นิ้วพระหัตถ์ทั้ง ๔ ชี้ขึ้น กลุ่มนี้

^{๑๖} เชษฐ ติงสัญชลี, การวิเคราะห์การแสดงวิตรรกมูทราสองพระหัตถ์ของพระพุทธรูปในสมัยทวารวดี, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๔, คู่มือที่ ๔ และสรุปผลการวิเคราะห์ หน้า ๕๗.

ยังพบอยู่ในพระพุทธรูปศิลารุ่นแรกๆของศิลปะทวารวดีตอนกลาง แต่พบน้อยลง พระพุทธรูปลักษณะเช่นนี้พบมากในกลุ่มพระพุทธรูปสำริด

ส่วนกลุ่มที่ ๒ นิยมอเนิวพระหัตถ์ทั้ง ๔ มาติดกับพระหัตถ์ พบมากในกลุ่มพระพุทธรูปศิลา และน่าจะเป็งานในระยยะหลัง ของทวารวดีตอนกลาง สังกะตได้จากลักษณะพระพักตร์ที่พัฒนาเป็นแบบทอ้งถิ้นอย่างมาก เช่น พระพุทธรูปพบที่เขาสมอคอน อำเภอท่าวุ้ง จังหวัดลพบุรี จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ซึ่งถือเป็นตัวอย่งสำคัญของพระพุทธรูปในกลุ่มนี้ที่แสดงลักษณะ ที่เป็นทอ้งถิ้นได้มากที่สุด ลักษณะนี้เองที่ถือเป็งานช่างทอ้งถิ้นของศิลปะทวารวดีอย่างแท้จริง โดยอาจมีความเกี่ยวข้งกับเทคนิคการสลักหินของช่างทอ้งถิ้นเพื่อไม่ให้หักได้ง่าย^{๑๖๖}

---

^{๑๖๖} แนวความคิดนี้ได้มาจากการสนทนากับศาสตราจารย์ ดร. สันติ เล็กสุขุม และมีอ้างอิงใน เชษฐ ติงสัญชลี, การวิเคราะห์การแสดงวิตรรกมทราสองพระหัตถ์ของพระพุทธรูปในสมัยทวารวดี, หน้า ๕๑.

ตัวอย่างพระพุทธรูปปางต่างๆ

พระพุทธรูปปางแสดงธรรม ศิลาลอยตัวขนาดใหญ่ พบที่วัดหน้า
พระเมรุ จ.นครปฐม

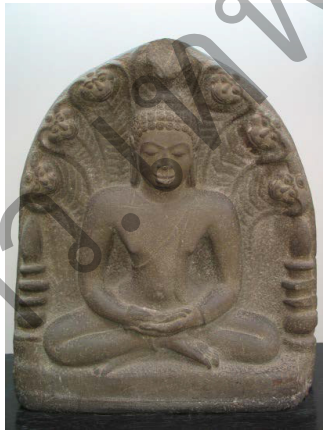
พระพุทธรูปปางทรงแสดงธรรม ประทับนั่งแบบยุโรบิย้ายมาจากวัดพระเมรุ นครปฐม
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

ประติมากรรมลอยตัวที่สำคัญที่สุด ได้แก่ พระพุทธรูปศิลาขนาดใหญ่
พบที่วัดพระเมรุ จังหวัดนครปฐม ซึ่งพบทั้งหมด ๕ องค์ เป็นพระพุทธรูปศิลาขาว
สีองค์ พระพุทธรูปศิลาเขียวหนึ่งองค์ มีขนาดสูงโดยประมาณ ๓.๒-๔ เมตร
ปัจจุบันพระพุทธรูปทั้งห้าองค์นี้ได้มีการอัญเชิญไปประดิษฐานตามที่ตั้งต่างๆ
สีองค์แรกซึ่งเป็นพระพุทธรูปศิลาขาว ประดิษฐานที่บริเวณลานพระปฐมเจดีย์
๑ องค์ ประดิษฐานในพระอุโบสถวัดพระปฐมเจดีย์ ๑ องค์ จัดแสดงในพิพิธภัณฑ
สถานแห่งชาติ พระนคร ๑ องค์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑ องค์ และองค์ที่ ๕ เป็นพระพุทธรูปศิลาเขียว
ประดิษฐานในวิหารน้อย วัดหน้าพระเมรุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ข้อเสนอแนะ
ในขั้นต้น คือ เดิมพระพุทธรูปสีองค์คงประดิษฐานในจระนำขุ้มหรือมุขของ

เจดีย์วัดพระเมรุที่มีฐานยื่นออกมาทั้งสี่ด้าน ส่วนองค์ที่ ๕ อาจจะเป็นประดิษฐานบริเวณส่วนใดส่วนหนึ่งของเจดีย์หรือในวิหารก็ได้

พระพุทธรูปสี่องค์แสดงมุทราเหมือนกันคือ ยกพระหัตถ์ขวาขึ้นกระทำ วิตรรกมุทรา ส่วนพระหัตถ์ซ้ายวางหงายอยู่เหนือพระชานุ ยกเว้นองค์ที่ ๕ แสดงปางที่ต่างออกไปคือ วางพระหัตถ์ทั้งสองข้างคว่ำบนพระชงฆ์ นอกจากการแสดงปางเหมือนกันแล้ว พระพุทธรูป ๔ องค์แรกยังมีลักษณะร่วม คือ การครองจีวรห่มเฉียงเรียบ ไม่มีริ้ว ชายจีวรตกลงด้านหน้าเป็นวงโค้ง ไกล่เคียงกับศิลปะคุปตะของอินเดียอย่างมาก ส่วนลักษณะพระพักตร์เป็นแบบทวารวดีอย่างแท้จริงแล้ว กำหนดอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕

พระพุทธรูปนาคปรก

พระพุทธรูปนาคปรก พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

พระพุทธรูปนาคปรก พบที่เมืองศรีมโหสถ ต. โคกปี่ อ.โคกปี่ จ.ปราจีนบุรี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕

ลักษณะเป็นแบบพื้นเมืองเช่นเดียวกัน เป็นพระพุทธรูปขัดสมาธิอย่างหลวมๆ แบบอมราวดี ครองจีวรห่มเฉียงเปิดพระอังสาขวา พระพักตร์แบบพระชนงต่อกันเป็นรูปปีกกา พระเนตรโปน พระนาสิกแบน พระโอษฐ์หนา มีชายจีวรสั้นอยู่เหนือพระอังสาซ้ายประจำ (เกิดในสมัยอินเดีย คุปตะตอนปลาย และหลังคุปตะ) มีขอบจีวรต่อลงมาจากชายจีวรเหนือพระอังสาซ้ายพาดผ่านข้อพระหัตถ์และพระโสณิ (ตะโพก) ซ้ายซึ่งเป็นอิทธิพลศิลปะปาละ

♦ สมัยทวารวดีตอนปลาย : อิทธิพลศิลปะเขมรและสกุลช่างท้องถิ่น (พุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖ และ ๑๗-๑๘)

เศียรพระพุทธรูป พบที่เมืองนครปฐม พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์

จากหลักฐานทางศิลปกรรมตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ เป็นต้นมา วัฒนธรรมเขมรเริ่มมีบทบาทมากขึ้นในภาคอีสานตอนล่างและในภาคกลาง ซึ่งน่าจะมีศูนย์กลางอยู่ที่ลพบุรี จึงเกิดการผสมผสานวัฒนธรรมขึ้นอย่างไรก็ตามกลุ่มชนในวัฒนธรรมทวารวดีหรือผู้ที่นับถือศาสนาพุทธแบบเถรวาทดั้งเดิมแถบนี้คงไม่ได้หายไปไหน แต่ยังคงอยู่สืบเนื่องมาโดยตลอด ดังนั้นงาน

ศิลปกรรมจึงแยกออกเป็นสองส่วน คือ ส่วนหนึ่งเป็นงานศิลปกรรมที่สืบต่อจากทวารวดีตอนกลาง แต่มีวิวัฒนาการจนกลายเป็นสกุลช่างท้องถิ่นกับอีกส่วนหนึ่งเป็นศิลปกรรมที่ได้รับอิทธิพลของศิลปะเขมร อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖

ส่วนที่มีวิวัฒนาการเป็นท้องถิ่นนั้นได้กลายเป็นสกุลช่างอย่างใหม่เกิดขึ้น เช่น ทวารวดีแบบท้องถิ่นในภาคอีสานเหนือ ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๗ และในภาคเหนือได้เกิดเป็นศิลปะหริภุญชัยที่เริ่มต้นจากการรับอิทธิพลของศิลปะทวารวดีจากภาคกลาง

ศิลปะทวารวดีตอนปลายนี้สามารถแบ่งกลุ่มตามลักษณะเฉพาะท้องถิ่นได้อย่างกว้างๆ ดังนี้ เช่น **กลุ่มที่มีอิทธิพลศิลปะเขมรที่พบในภาคกลางของประเทศไทย (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖)**

ลักษณะสำคัญของพระพุทธรูป ได้แก่ พระพักตร์ค่อนข้างยาว พระนลาฏกว้าง พระหนุเสี้ยม ขมวดพระเกศาสูงใหญ่ พระชนงทำเป็นสันนูนต่อกัน พระเนตรพองโต (โปน) อย่างมาก เจาะเม็ดพระเนตรเป็นรูจนเป็นลักษณะเด่น ทำให้ดูน่ากลัว พระโอษฐ์หนาและแบะ ลักษณะที่สำคัญคือมีพระมัสสุ ซึ่งน่าจะมาจากศิลปะเขมรอย่างชัดเจนที่สุด กล่าวคือ การทำพระมัสสุนั้นมักปรากฏในพวกเทวรูปและประติมากรรมภาพบุคคลหรือยักษ์ เริ่มปรากฏแล้วตั้งแต่สมัยบาแค็ง (พุทธศตวรรษที่ ๑๔) เป็นต้นมา ตัวอย่างเช่น เศียรพระพุทธรูปในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม เป็นต้น

ตัวอย่างงานศิลปกรรมสมัยทวารวดีด้านอื่นๆ

ประติมากรรมเล่าเรื่องพุทธประวัติ

งานประติมากรรมที่สำคัญอีกประการหนึ่งในศิลปะทวารวดี ได้แก่ ประติมากรรม นูนต่ำเล่าเรื่อง ซึ่งเป็นตัวอย่างสำคัญและเป็นลักษณะเฉพาะของศิลปะทวารวดี ลักษณะสำคัญคือรูปเล่าเรื่องพุทธประวัติ ซึ่งจะเป็นการแสดงพุทธประวัติตอนสำคัญๆ เช่น ตรัสรู้ ปฐมเทศนา และการแสดงธรรมตอนต่างๆ จะมีการวางองค์ประกอบหลักคล้ายๆ กัน ได้แก่ พระพุทธเจ้าประทับนั่งบนบัลลังก์ ทรงแสดงวชิรธรรมทูตา (แสดงธรรม) อยู่ตรงกลาง มีภาพบุคคลประกอบ ๒ ข้าง อาจเป็นบุคคลถือแส้ หรือถือหม้อน้ำ ส่วนใหญ่ที่ถือแส้ น่าจะหมายถึงพระอินทร์และพระพรหม^{๑๔} ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งอาจเป็นพระโพธิสัตว์ ส่วนรายละเอียดว่าเป็นพุทธประวัติตอนใดดูจากองค์ประกอบแวดล้อม

ประติมากรรมเล่าเรื่องพุทธประวัติ ตอนการแสดงยมกปาฏิหาริย์ ที่กรุงสาวัตถี และตอนโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ประดิษฐานชุกชีพระศรีศากยมุนี วิหารพระศรีศากยมุนี วัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพฯ

^{๑๔} รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, พระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดีในศิลปะทวารวดี, วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545, หน้า 42-43 และ 70.

ประติมากรรมเล่าเรื่องพุทธประวัติตอนยมกปาฏิหาริย์ และเทศนาโปรดพุทธมารดา บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ฐานชุกชี พระศรีศากยมุนี วัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพฯ

ประติมากรรมเล่าเรื่องพุทธประวัติ ตอนการแสดงยมก ปาฏิหาริย์ที่กรุงสาวัตถี และตอนโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ประดับฐานชุกชี พระศรีศากยมุนี วิหารพระศรีศากยมุนี วัดสุทัศนเทพวราราม ถือเป็นงานประติมากรรมที่สำคัญชิ้นหนึ่งของศิลปะในประเทศไทย เพราะเป็นงานที่สมบูรณ์มาก ประติมากรรมเป็นรูปพุทธประวัติ ๒ ตอนต่อกัน ส่วนล่างเป็นตอนแสดงยมกปาฏิหาริย์ที่กรุงสาวัตถี และส่วนบนเป็นตอนโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ซึ่งภาพเหตุการณ์ทั้ง ๒ ตอนนี้ในพุทธประวัติเป็นตอนที่ต่อเนื่องกัน กล่าวคือ เมื่อพระพุทธองค์แสดงปาฏิหาริย์ปราบพวกเดียรถีย์แล้วพระองค์ได้เสด็จขึ้นบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เพื่อเทศนาโปรดพุทธมารดา

พระพุทธรูปปางแสดงธรรมประทับเหนือสัตว์ที่เรียกว่า “พนัสบดี”

พระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดี พบที่วัดพรหมหินใต้ ลพบุรี

ประติมากรรมกลุ่มหนึ่งในศิลปะทวารวดีที่มีลักษณะพิเศษ คือ นิยมทำเป็นพระพุทธรูปยืนหรือนั่ง (ส่วนใหญ่เป็นพระพุทธรูปยืน) ปางทรงแสดงธรรม ทั้งสองพระหัตถ์ (ยกพระหัตถ์ทั้งสองข้างขึ้นระดับพระอุระ นิ้วพระหัตถ์จีบเป็นวง) ประทับเหนือสัตว์ผสมหลายชนิดโดยทั่วไปเรียกว่า “พนัสบดี” ตามความเข้าใจเดิมและที่พบเป็นจำนวนมากสัตว์ผสมนี้ประกอบด้วย ปากน่าจะหมายถึงครุฑ พาหนะของพระนารายณ์ ปีก น่าจะหมายถึงหงส์ พาหนะของพระพรหม เขาและหู น่าจะหมายถึงวัว ซึ่งเป็นพาหนะของพระอิศวร ตามคติความเชื่อในศาสนาพราหมณ์ การที่วางพระพุทธรูปไว้เหนือพาหนะของเทพเจ้าเหล่านี้ น่าจะต้องการแสดงให้เห็นถึง ศาสนาพุทธมีอำนาจใหญ่กว่าศาสนาพราหมณ์ เพราะรูปแบบนี้ไม่เคยปรากฏในอินเดียเลย^{๑๙} แต่ว่าผู้สร้างนับถือ

^{๑๙} หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล. ศิลปะในประเทศไทย. หน้า ๖.

ศาสนาพุทธเป็นผู้ทำให้อย่างไรก็ตาม นอกเหนือจากนี้ยังมีการพบ สัตว์ผสม
อื่นๆ อีก เช่น สิ่งที่มีปีกและเขา ครุฑ หน้ากาลหรือเกียรติมุข และเป็นตัว
บุคคล เป็นต้น องค์ประกอบโดยรวมของพระพุทธรูปปางนี้จะเหมือนกันคือ
มีพระพุทธรเจ้าอยู่ตรงกลาง มีบุคคลถือแส้ประกอบอยู่ทั้งสองข้าง บุคคลนี้อาจ
ยืนอยู่บนดอกบัวหรือบนปีกของสัตว์ผสมเหล่านั้น

ภาพบุคคลถือแส้ประกอบทั้งสองข้างของพระพุทธรเจ้า อาจหมายถึง
พระโพธิสัตว์หรือพระอินทร์และพระพรหม อย่างไรก็ตามส่วนใหญ่ น่าจะ
หมายถึงพระอินทร์กับพระพรหม สันเกตจากองค์หนึ่งทรงมงกุฎแบบนักบวช
คือ ใช้ผมถักเป็นมงกุฎ (ชฎามงกุฎ) หมายถึงพระพรหม ส่วนอีกองค์หนึ่งเป็น
มงกุฎแบบประดิษฐ์ (กีรัมมงกุฎ) หมายถึงพระอินทร์ ตัวอย่างเช่นองค์ที่พบที่
เมืองโบราณซบจำปา จังหวัดลพบุรี ด้านขวา (พระพุทธรเจ้า) น่าจะเป็นพระพรหม
ด้านซ้ายน่าจะเป็นพระอินทร์

ส่วนสัตว์ผสมและบุคคลที่รองรับเบื้องกลาง เท่าที่พบแล้วอาจแยก
ออกได้เป็น ๒ กลุ่ม คือสิ่งที่มีปีกและเขา ลักษณะที่สำคัญ คือ หน้ากลมใหญ่
มีจมูกใหญ่แบนยาวลงมาจรดขอบคาง ไม่มีริมฝีปากและจะมีแนวเส้นหนวด
โค้งขึ้น ลักษณะโดยทั่วไปส่วนของจมูกนี้จะใกล้เคียงกับกลุ่มที่มีปากเป็นครุฑ
มีเขาตั้งขึ้นและบิดเป็นเกลียวคล้ายเขาแพะ มีหูปีกและเขา มีเล็บเท้าของสัตว์
ในตระกูลสิงห์ ลักษณะของสิ่งที่มีปีกนี้ ศาสตราจารย์ฌอง บวสเซอลิเยร์ ได้เคย
กล่าวไว้แล้วโดยได้เปรียบเทียบกับสัตว์มีปีกที่ระดับฐานอาคาร พบที่เมือง
โคกไม้เดน จังหวัดนครสวรรค์^{๖๐} เรื่องสิ่งที่มีปีกนี้ น่าจะมีความสัมพันธ์กับศิลปะ
ของพวกเขาซึ่งเปลี่ยนที่นิยมทำเป็นสิ่งโตมีปีกขนาดใหญ่^{๖๑} สิ่งที่มีปีกนี้อาจจะ

^{๖๐} Jean Boisselier, La Sculpture en Thaïlande, p. 8-9.

^{๖๑} จากการสนทนากับ ศาสตราจารย์ ดร. สันติ เล็กสุขุม

เป็นสัตว์ในวรรณกรรมท้องถิ่นของอินเดีย และพบโดยทั่วไปในศิลปะเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งมีรูปแบบที่ใกล้เคียงกับศิลปะอินเดียในสมัยคุปตะอย่างมาก

ประติมากรรมพระพุทธรูปเจ้าทรงแสดงธรรมเหนือสัตว์ผสมที่เรียกว่า “พนัสบดี” น่าจะมีหมายถึงสัตว์ผสมนั้นหมายถึงเจ้าป่าที่มาจากตำนานพื้นเมืองของอินเดีย การที่พระพุทธรูปประทับอยู่เหนือสัตว์ผสมนี้ แสดงถึงพระพุทธรูปองค์แสดงธรรมอยู่เหนือสรรพสัตว์ทั้งหลาย และได้มีการค้นคว้าเพิ่มเติมว่า สัตว์ผสมนั้นบางชิ้นได้ผนวกเอาหน้าเกียรติมุข (หน้ากาล เข้าไว้ด้วย เมื่อมาผสมกับการที่มีพระอาทิตย์หรือสุริยเทพ (พระอรุณาทิตย์) จึงอาจหมายถึงเทพเจ้าแห่งแสงสว่างได้^{๒๒} รวมทั้งข้อเสนอใหม่เกี่ยวกับการใช้งานว่า อาจใช้ประดับไว้บนธรรมจักร เพราะเหตุว่าส่วนเหนือคดมของธรรมจักรจะมีรูลักษณะเดียวกับรูปบน “พนัสบดี” ในด้านความหมายของแสงสว่างเพื่อผสมกับธรรมจักรที่แสดงถึงการเผยแผ่หลักธรรมคำสั่งสอนของพุทธศาสนานับเป็นการสื่อความหมายที่สัมพันธ์กันดีเป็นอย่างดี^{๒๓}

ภาพสลักพระพุทธรูปเจ้าทรงแสดงธรรมต่อเทพเจ้าสูงสุดในศาสนาฮินดู ที่ผนังถ้ำพระโพธิสัตว์ ตำบลทับกวาง อำเภอแก่งคอย จังหวัดสระบุรี

ถ้ำพระโพธิสัตว์ ตั้งอยู่หมู่ที่ ๑๐ ตำบลทับกวาง อำเภอแก่งคอย จังหวัดสระบุรี มีภาพสลักขนาดใหญ่ประดับอยู่บนผนังถ้ำ ซึ่งจัดอยู่ในอารยธรรมทวารวดีราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓

ลักษณะเป็นภาพประติมากรรมนูนต่ำสลักบนผนังถ้ำเล่าเรื่องพระพุทธรูปเจ้าทรงแสดงธรรมโปรดเทพเจ้าสูงสุดในศาสนาฮินดู ประกอบด้วยพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทแบบยุโรปทรงแสดงธรรม มีพระอิศวร

^{๒๒} รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, พระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดีในศิลปะทวารวดี, ดุสิตบุษปหน้า ๗๗-๗๘.

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน.

และพระนารายณ์มาฟังธรรม แวดล้อมด้วยเหล่าเทวดาและบุคคล จากลักษณะ ศิลปกรรมแสดงให้เห็นว่างานประติมากรรมชิ้นนี้สร้างขึ้นในสมัยทวารวดี อย่างแท้จริง และมีวิวัฒนาการมาจากศิลปะคุปตะและหลังคุปตะ ซึ่งเป็นยุคที่ ศิลปะทวารวดีแพร่หลายอย่างมาก โดยเฉพาะพระพุทธรูปแสดงธรรมทั้งสอง พระหัตถ์ ประทับนั่งห้อยพระบาทแบบยุโรป ซึ่งคงมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษ ที่ ๑๒-๑๓ ในยุคแรกเริ่มที่ยังมีความใกล้เคียงกับศิลปะของอินเดียอยู่อย่างมาก

ภาพคัดลอกภาพสลักพระพุทธรูปเจ้าทรงแสดงธรรมต่อเทพเจ้าสูงสุดในศาสนาพราหมณ์ ที่ผนังถ้ำพระโพธิสัตว์ ตำบลทับกวาง อำเภอแก่งคอย จังหวัดสระบุรี

ความสำคัญของภาพสลักพระพุทธรูปเจ้านี้ในการเป็นพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์เช่นเดียวกับที่ถ้ำฤาษีเขางู คือเกิดจากเป็นพระพุทธรูปยุคโบราณในสมัยทวารวดี ที่ประดิษฐานในศาสนสถานเดิมที่เป็นเพิงผาอันเคยเป็นพุทธสถานประเภทถ้ำ นอกจากนี้พระพุทธรูปยังมีความสมบูรณ์ของเรื่องราวอีกทั้งเป็นเรื่องราวพิเศษที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในศิลปะใดๆ และไม่พบอีกเลยในศิลปะสมัยหลัง จึงมีความสำคัญในด้านการเป็นทางหลักฐานทางศิลปกรรม

ธรรมจักรกับกวางหมอบ

ธรรมจักรกับกวางหมอบ พบที่เมืองโบราณนครชัยศรี นครปฐม
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

ธรรมจักรและกวางหมอบ พบที่พระปฐมเจดีย์ อ.เมือง จ.นครปฐม
ศิลปะทวารวดี พุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๔ ธรรมจักรกับกวางหมอบเป็นสัญลักษณ์
ในพุทธศาสนา หมายถึงปางปฐมเทศนา จักร คือธรรมะ หรือหลักธรรม หมายถึง
การเทศนา กวางหมอบ หมายถึง ปาอิสิปัตนมฤคทายวัน เมืองพาราณสี ซึ่งเป็น

สถานที่ของการปฐมเทศนา แต่เดิมการสร้างพระพุทธรูปที่เป็นรูปมนุษย์ยังไม่มีในศิลปะอินเดียโบราณ (พุทธศตวรรษที่ ๓-๖) และสมัยอมราวดี การสร้างพุทธประวัติจึงใช้เป็นสัญลักษณ์แทน เช่น ปางประสูติ อาจมีรูปร่างสรีรมาหาอายุเหนียว กิ่งไม่มีดอกบัวแทน ปางตรัสรู้แสดงด้วยบัลลังก์และต้นพระศรีมหาโพธิ์ ปางปฐมเทศนาเป็นธรรมจักรกับกวางหมอบ การสร้างรูปเคารพเป็นรูปพระพุทธรูปคงเริ่มต้นขึ้นในสมัยคันธารราฐของอินเดียราวพุทธศตวรรษที่ ๖-๗

รูปแบบดั้งเดิมของธรรมจักรนั้นปรากฏแล้วตั้งแต่สมัยอินเดียโบราณ (ราวพุทธศตวรรษที่ ๓) ในยุคที่ยังไม่มีการสร้างรูปเคารพของพระพุทธรูปเป็นรูปมนุษย์จะแสดงโดยภาพสัญลักษณ์ อันได้แก่ ดอกบัวแทนตอนประสูติ ต้นโพธิ์และบัลลังก์แทนตอนตรัสรู้ และธรรมจักรกับกวางหมอบแทนตอนปฐมเทศนา เป็นต้น หลักฐานที่สำคัญปรากฏบนภาพสลักที่รัฐสฤปสาณูจี และถารหุด

นอกจากจะปรากฏเป็นภาพสลักเล่าเรื่องแสดงปางปฐมเทศนาแล้ว ในสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราชได้สร้างเสาขึ้นมาเพื่อประกาศพุทธศาสนา ในดินแดนที่ศาสนาพุทธเผยแพร่ออกไปถึง โดยจะประดิษฐานธรรมจักรไว้บนยอดเสารองรับด้วยสิงห์ และได้ลงมายังมีสัตว์ ๔ ชนิดรองรับ คือ ช้าง ม้า สิงห์ และโค อันหมายถึงการประกาศศาสนาพุทธไปทั่วทั้ง ๔ ทิศ เสาแบบนี้จึงเรียกว่า “เสาพระเจ้าอโศก” ได้พบตั้งอยู่บริเวณสฤปสาณูจี และที่อื่น ๆ อีกเป็นจำนวนมาก

ในยุคสมัยที่มีการสร้างรูปเคารพพระพุทธรูปเป็นรูปมนุษย์แล้ว เริ่มตั้งแต่สมัยคันธารราฐ โดยชาวอินเดียได้รับอิทธิพลการสร้างรูปเคารพมาจากชาวกรีก-โรมัน (ราวพุทธศตวรรษที่ ๖ - ๗) ได้พบการสร้างพระพุทธรูปแสดงปางปฐมเทศนา โดยมีรูปพระพุทธรูปเจ้าทรงแสดงธรรมเหนือบัลลังก์ ที่ฐานของบัลลังก์นี้แสดงด้วยธรรมจักรและกวางหมอบ อาจเป็นกวางคู่และมีธรรมจักรอยู่ตรงกลางและแวดล้อมด้วยปัญญาวัคคีย์กำลังฟังธรรมของพระพุทธรูปองค์

ประติมากรรมแสดงปางปฐมเทศนาโดยมีธรรมจักรและกวางหมอบ
อยู่ที่ฐานได้ปรากฏสืบต่อมา ในศิลปะอินเดียสมัยต่อมาเช่น ในสมัยอมราวดี
(พุทธศตวรรษที่ ๖ - ๘) จนถึงสมัยคุปตะ (พุทธศตวรรษที่ ๙ - ๑๑) ซึ่งถือ
ได้ว่าเป็นต้นแบบให้กับศิลปะทวารวดี ในสมัยคุปตะนี้ได้พบหลักฐานเป็น
จำนวนมาก และจะปรากฏภาพของธรรมจักร กวางหมอบ และปญฺจวัคคีย์
รวมอยู่ด้วยเสมอ นอกจากนี้สัญลักษณ์ของธรรมจักรและกวางหมอบยังปรากฏ
อยู่ในภาพอื่น ๆ เช่น ตอนเทศนาที่เขาคิชกูฏ ซึ่งเป็นตัวแทนของโลกมนุษย์
เราได้พบประติมากรรมชิ้นหนึ่งที่นครปฐมที่ฐานปรากฏภาพธรรมจักรกับ
กวางหมอบลักษณะใกล้เคียงมากที่สุดกับศิลปะคุปตะ แต่น่าเสียดายที่ยังสลัก
ไม่เสร็จ

การเข้ามาของธรรมจักรในอายุธรรมทวารวดี

จากคติการสร้างธรรมจักรที่เป็นสัญลักษณ์ของการปฐมเทศนา และ
รวมทั้งการประกาศพุทธศาสนาไปยังดินแดนต่าง ๆ ทำให้การสันนิษฐานเกี่ยวกับ
ธรรมจักรที่พบในประเทศไทยว่าเข้ามาแล้วตั้งแต่สมัยของพระเจ้าอโศก ซึ่ง
สัมพันธ์กับตำนานที่กล่าวถึงพระเจ้าอโศกมหาราชได้ส่งสมณทูต คือ พระโสณะ
และพระอุตระเข้ามาเผยแผ่พุทธศาสนาในสุวรรณภูมิ และจากการค้นพบ
ธรรมจักรกับกวางหมอบเป็นจำนวนมากที่นครปฐม จึงเชื่อว่าเมืองนี้เป็นศูนย์กลาง
ของการประกาศศาสนา คือสุวรรณภูมิตามตำนาน รวมทั้งเชื่อว่าธรรมจักรกับ
กวางหมอบที่พบนั้นเป็นสัญลักษณ์ของปางปฐมเทศนาที่ยังไม่รู้จักรการสร้าง
รูปเคารพพระพุทธเจ้าเป็นรูปมนุษย์เช่นเดียวกับสมัยพระเจ้าอโศกอีกด้วย^{๒๔}

^{๒๔} สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานพุทธเจดีย์, หน้า ๑๔๗.

อย่างไรก็ตามจากหลักฐานการค้นพบทั้งทางด้านโบราณคดีและประวัติศาสตร์ศิลปะเท่าที่พบแล้วในปัจจุบันยืนยันได้ว่า ดินแดนแถบนี้มีการรับศาสนาจากอินเดียไม่เก่าเกินไปกว่าพุทธศตวรรษที่ ๘ – ๑๐ เช่น หลักฐานที่เกี่ยวข้องกับอาณาจักรพูนัน พบที่เมืองอุทอง และที่สำคัญคือ การศึกษาลวดลายที่ปรากฏบนธรรมจักร เป็นลายที่ได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะคุปตะแล้วทั้งสิ้น

ดังนั้น ธรรมจักรกับกวางหมอบที่พบในประเทศไทยจึงไม่ได้เข้ามาตั้งแต่ยุคอินเดียโบราณแต่เข้ามาพร้อมๆ กับการรับพุทธศาสนาหลังสมัยคุปตะแล้ว คือ ในสมัยทวารวดีตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒ เป็นต้นมา

การบูชาธรรมจักร

จากหลักฐานที่มีการค้นพบแสดงให้เห็นว่า การประดิษฐานธรรมจักรนั้น จะตั้งอยู่บนหัวเสา โดยมีแท่นฐานรองรับ อาจอยู่กลางแจ้งหรือมีหลังคาคลุม ดังเราได้พบเสาและแท่นฐานธรรมจักรเป็นจำนวนมาก และที่สำคัญคือ ได้พบหลักฐานของการตั้งธรรมจักรบนเสาที่สมบูรณ์ (in situ) เช่นที่เจดีย์หมายเลข ๑๑ เมืองอุทอง^{๒๕} และที่เมืองอุตะเถา จังหวัดชัยนาท เป็นต้น รวมทั้งได้ปรากฏแท่นบูชาและเสารองรับธรรมจักรอยู่ด้วยเสมอ อย่างเช่นได้พบหลักฐานการประดับธรรมจักรบนยอดเสาเสมอ ๆ ในภาพสลักหรือในพระพิมพ์ กล่าวคือ มีพระพุทธรูปอยู่ตรงกลางและด้านข้างประดับด้วยสฎพจน์จำลอง และธรรมจักรตั้งอยู่บนเสา เช่น พระพิมพ์พบที่ เมืองคูบัว เป็นต้น การมีแท่นและเสารองรับธรรมจักรนี้คงตั้งขึ้นเพื่อเป็นการประกาศศาสนา มีแท่นสำหรับบูชาคล้ายกับตัวแทนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในความหมายของอุเทสิกเจดีย์ด้วย เราได้

^{๒๕} Jean Boisselier , La Sculpture en Thaïlande, p. 89 et note 16.

พบภาพสลักที่มีเสา ธรรมจักรตั้งและมีภาพบุคคลกำลังบูชาที่สลูปลาญจี หมายเลข ๒ และหมายเลข ๓ เป็นต้น

การแพร่กระจายของธรรมจักรในสมัยทวารวดี

ดังได้กล่าวแล้วตั้งแต่ต้นว่า ธรรมจักรและกวางหมอบนั้นพบแพร่หลายอย่างมากในอารยธรรมทวารวดี จนกระทั่งอาจใช้เป็นข้อกำหนดอย่างหนึ่งถึงการแพร่กระจายของศิลปะทวารวดีไปถึงดินแดนนั้น ๆ ด้วย รวมทั้งใช้เป็นข้อสันนิษฐานเบื้องต้นได้ เมื่อมีการค้นพบธรรมจักรหรือกวางหมอบ แสดงว่าอิทธิพลของศิลปะทวารวดีได้ไปถึงที่นั่นด้วย เนื่องจากเราไม่พบในอารยธรรมสมัยอื่นที่มีการทำธรรมจักรกับกวางหมอบเลย

ศูนย์กลางที่สำคัญที่พบธรรมจักรเป็นจำนวนมากได้แก่ เมืองนครปฐม รองลงมาได้แก่ เมืองอู่ทองและลพบุรี ซึ่งเมืองทั้งสามนี้ถือว่าเป็นศูนย์กลางที่สำคัญ โดยเฉพาะที่นครปฐมนอกจากจะพบจำนวนมากแล้วยังมีขนาดใหญ่กว่าที่พบในแหล่งอื่น ๆ อีกด้วย เช่น ธรรมจักรที่จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนครและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระปฐมเจดีย์ นอกจากนี้ยังได้พบเกือบทุกเมืองที่พบหลักฐานของอารยธรรมทวารวดีตามลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เช่น ที่เมืองอู่ตะเภา จังหวัดชัยนาท จนขึ้นไปเหนือสุดที่เมืองหริภุญชัยก็ได้พบหลักฐานกวางหมอบด้วย

ในภาคอีสาน ได้พบแพร่หลายในเขตที่อารยธรรมทวารวดีไปถึง เช่น ที่เมืองเสมา จังหวัดนครราชสีมา เมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ เป็นต้น ส่วนในภาคใต้ก็ได้พบหลักฐานเช่นกันที่อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี เมืองยะรัง จังหวัดปัตตานี เป็นต้น การพบในภาคใต้นับเป็นหลักฐานอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าส่วนหนึ่งนั้นอิทธิพลของอารยธรรมทวารวดีได้เคยปรากฏอยู่ด้วย ไม่ใช่จะจัดเป็นสมัยศรีวิชัยทั้งหมด

สศว. เทพสตรี

รายงานผลการจัดกิจกรรม

การเสวนาวิชาการด้านศิลปะและวัฒนธรรม

เรื่อง “ศิลปะทวารวดีในสยามประเทศ”

ระหว่างวันที่ ๑๓ – ๑๔ กรกฎาคม ๒๕๖๒

ณ ห้องประชุมพระเพทราชา (ชั้น ๓)

อาคารรัตนเทพสตรี มหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรี

หลักการและเหตุผล

อาณาจักรทวารวดีเป็นอาณาจักรแรกในดินแดนสุวรรณภูมิ มีความเจริญรุ่งเรืองอยู่ราว พุทธศตวรรษที่ ๑๒ ถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๖ มีหลักฐานอ้างอิงจากการพบเหรียญเงิน ๒ เหรียญ ที่มีการจารึกภาษาสันสกฤตอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ จากเมืองนครปฐมโบราณ มีข้อความว่า ศรีทวารวดีศวรปุณยะ ซึ่งแปลว่า บุญกุศลของพระราชแห่งศรีทวารวดี หรือบุญของผู้เป็นเจ้าของศรีทวารวดี หรือพระเจ้าศรีทวารวดีผู้มีบุญอันประเสริฐ อาณาจักรทวารวดีจึงเป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่ามีอยู่จริง และยังเชื่อกันว่าเมืองนครปฐมโบราณน่าจะเป็นศูนย์กลางหรือเมืองหลวงของอาณาจักร ขณะเดียวกันนักวิชาการบางท่านก็เชื่อว่าเป็น อำเภอรอทอง หรืออาจเป็นจังหวัดลพบุรี ที่น่าจะเป็นเมืองหลวงมากกว่า นอกจากจะมีความเจริญรุ่งเรือง ในเขตภาคกลางแล้ว อาณาจักรสมัยทวารวดียังแผ่อิทธิพลไปทั่วทุกภาคในดินแดนแถบนี้ กล่าวคือ ภาคเหนือ ถึงลำพูน ภาคตะวันออกเฉียงเหนือถึงเวียงจันทน์ ภาคตะวันออก ถึงปราจีนบุรี และภาคใต้ถึงปัตตานี หลักฐานที่ยืนยันถึงศิลปวัฒนธรรมทวารวดีนั้นมาจากโบราณสถานโบราณวัตถุที่พบมากมาย ซึ่งล้วนมีลักษณะฝีมือทาง

ศิลปกรรมที่คล้ายคลึงกันทุกแห่งทุกภาค ไม่ว่าจะเป็นงานประติมากรรมที่ส่วนใหญ่เป็นพระพุทธรูป พระพิมพ์ ธรรมจักร ใบเสมา ภาพปูนปั้นและภาพดินเผาประดับที่มีลักษณะเฉพาะ รวมถึงงานสถาปัตยกรรมอันได้แก่ สถูป เจดีย์และวิหารที่มีแผนผัง รูปแบบ วัสดุ เทคนิคการสร้าง ตลอดจนคติทางศาสนาแบบเดียวกัน

ศิลปวัฒนธรรมทวารวดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับโบราณสถานและโบราณวัตถุ นั้น มีเอกลักษณ์ด้านศิลปกรรมที่มีความเฉพาะตัว สำนักศิลปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรี ได้เล็งเห็นถึงคุณค่าดังกล่าว จึงได้จัดให้มีโครงการเสวนาวิชาการ “ศิลปกรรมทวารวดีในสยามประเทศ” ขึ้น เพื่อถ่ายทอดความรู้ด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีแก่ผู้เข้าร่วมเสวนา ในรูปแบบการบรรยายพิเศษ การนำชมแหล่งชุมชนโบราณและแหล่งโบราณสถานสมัยทวารวดี เป็นต้น

ตารางจัดกิจกรรม (กำหนดการ)

วันที่ ๑๓ กรกฎาคม ๒๕๖๒

เวลา ๐๗.๐๐ - ๐๘.๐๐ น.

ลงทะเบียนรับเอกสาร

เวลา ๐๘.๐๐ - ๐๘.๓๐ น.

การแสดงระบำทวารวดี

เวลา ๐๘.๓๐ - ๐๙.๐๐ น.

พิธีเปิด โดยผู้ว่าราชการจังหวัดลพบุรี

เวลา ๐๙.๐๐ - ๑๐.๓๐ น.

บรรยายพิเศษ เรื่อง ชุมชนโบราณในสยาม
ประเทศ

โดยรองศาสตราจารย์ ดร.ธนิก เลิศชาญฤทธิ

เวลา ๑๐.๓๐ - ๑๐.๔๕ น.

พักรับประทานอาหารว่าง

เวลา ๑๐.๔๕ - ๑๒.๑๕ น.

บรรยายพิเศษ เรื่อง “ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับ
วัฒนธรรมทวารวดีในสยามประเทศ”

โดยศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์

เวลา ๑๒.๑๕ - ๑๓.๐๐ น.

• พักรับประทานอาหารกลางวัน

เวลา ๑๓.๐๐ - ๑๔.๓๐ น.

อภิปรายเรื่อง “ศิลปะทวารวดี”

โดย ศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์

รองศาสตราจารย์ ดร.ธนิก เลิศชาญฤทธิ

เวลา ๑๔.๓๐ - ๑๔.๔๕ น.

พักรับประทานอาหารว่าง

เวลา ๑๔.๔๕ - ๑๗.๐๐ น.

อภิปรายเรื่อง “การต่อยอดและนำองค์
ความรู้เกี่ยวกับศิลปะทวารวดีมาใช้
ประโยชน์”

โดยนางนิภา สังคณาคินทร์

วันที่ ๑๔ กรกฎาคม ๒๕๖๒

เวลา ๐๗.๓๐ - ๐๘.๓๐ น.	ผู้เข้าร่วมเสวนาร่วมกันที่พระนารายณ์ ราชนิเวศน์ จังหวัดลพบุรี
เวลา ๐๘.๓๐ - ๐๙.๓๐ น.	ศึกษาโบราณวัตถุภายในพระนารายณ์ ราชนิเวศน์ จังหวัดลพบุรี
เวลา ๐๙.๓๐ - ๑๐.๐๐ น.	เดินทางถึงบ้านพรหมทินใต้ อำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี
เวลา ๑๐.๐๐ - ๑๐.๑๕ น.	พักรับประทานอาหารว่าง
เวลา ๑๐.๑๕ - ๑๑.๑๕ น.	บรรยายพิเศษ เรื่อง “บ้านพรหมทินใต้” โดยรองศาสตราจารย์ ดร.ธนิก เลิศชาญฤทธิ
เวลา ๑๑.๑๕ - ๑๒.๐๐ น.	ออกเดินทางไปแหล่งโบราณคดีซับจำปา
เวลา ๑๒.๐๐ - ๑๓.๐๐ น.	พักรับประทานอาหารกลางวัน
เวลา ๑๓.๐๐ - ๑๔.๓๐ น.	อภิปรายเรื่อง “เมืองโบราณซับจำปา แหล่งความรู้ทวารวดี” โดยศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์ รองศาสตราจารย์ ดร.ธนิก เลิศชาญฤทธิ
เวลา ๑๔.๓๐ - ๑๔.๔๕ น.	พักรับประทานอาหารว่าง
เวลา ๑๔.๔๕ - ๑๖.๔๕ น.	อภิปรายเรื่อง “เมืองโบราณซับจำปา แหล่งความรู้ทวารวดี” โดยศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์ รองศาสตราจารย์ ดร.ธนิก เลิศชาญฤทธิ
เวลา ๑๔.๔๕ - ๑๗.๓๐ น.	เดินทางกลับถึงมหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรี

ผลการดำเนินงาน

๑. ด้านการดำเนินงาน

๑.๑ แต่งตั้งคณะกรรมการดำเนินการเสวนาวิชาการด้านศิลปะและวัฒนธรรม เรื่อง “ศิลปะทวารวดีในสยามประเทศ”

๑.๒ ประชุมคณะกรรมการดำเนินการเสวนาวิชาการด้านศิลปะและวัฒนธรรม เรื่อง “ศิลปะทวารวดีในสยามประเทศ” เพื่อแบ่งหน้าที่ความรับผิดชอบในการจัดกิจกรรม

๑.๓ ทำหนังสือแจ้งประชาสัมพันธ์ไปยังหน่วยงานภายในมหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรีและหน่วยงานภายนอกในจังหวัดลพบุรี

๑.๔ ดำเนินกิจกรรมการเสวนาวิชาการด้านศิลปะและวัฒนธรรม เรื่อง “ศิลปะทวารวดีในสยามประเทศ” และประเมินผลการจัดกิจกรรม

ผลการทักสรุ

การประเมินผลโครงการเสวนาวิชาการด้านศิลปะและวัฒนธรรม เรื่อง “ศิลปะทวารวดี ในสยามประเทศ” เป็นการประเมินกระบวนการและผลของการดำเนินการจัดโครงการฯ โดยประเมินจากความคิดเห็นของผู้เข้าร่วมกิจกรรมที่มีต่อการดำเนินงานในด้านต่างๆ โดยใช้แบบสอบถามเป็นเครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูลจากผู้เข้าร่วมกิจกรรมจำนวน ๒๑๘ คน ได้ผลการประเมิน นำเสนอ ดังนี้

๑. เป้าหมาย จำนวนผู้เข้าร่วมโครงการ

ตัวชี้วัด	เป้าหมายตามแผนปฏิบัติการราชการ	ผลการดำเนินงาน	คิดเป็นร้อยละ	หมายเหตุ
จำนวนผู้เข้ารับบริการ/ผู้เข้าร่วมโครงการ	๑๐๐	๒๑๘	๑๐๐	

จากตาราง มีนักศึกษา เจ้าหน้าที่ของรัฐ และประชาชนทั่วไป รวมจำนวน ๒๑๘ คน คิดเป็นร้อยละ ๑๐๐ สูงกว่าเป้าหมายซึ่งกำหนดไว้ร้อยละ ๙๐ จากแบบสอบถามจำนวน ๒๐๐ ชุด มีนักศึกษา ๑๓๘ คน คิดเป็นร้อยละ ๖๙ เจ้าหน้าที่ของรัฐ ๔๕ คน คิดเป็นร้อยละ ๒๒.๕๐ และประชาชนทั่วไป ๑๗ คน คิดเป็นร้อยละ ๘.๕๐ ของจำนวนที่กำหนด เป็นเพศชาย ๕๗ คน คิดเป็นร้อยละ ๒๘.๕๐ และเพศหญิง ๑๔๓ คน คิดเป็นร้อยละ ๗๑.๕๐

๒. เป้าหมาย สถานที่จัดอบรม

สถานที่จัดกิจกรรม	ไตรมาส	วัน-เวลา ที่จัดงานจริง	หมายเหตุ
ห้องประชุมพระเพทราชา อาคารรัตนเทพสตรี มหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรี บ้านพรหมทินใต้ อำเภอโคกสำโรง และบ้านซับจำปา อำเภอน้ำหลวง จังหวัดลพบุรี	๓	๑๓ - ๑๔ กรกฎาคม ๒๕๖๒	

จากตาราง ได้จัดอบรมตามเป้าหมายและเป็นไปตามตารางเวลาที่กำหนด

๓. ความพึงพอใจ ความรู้ความเข้าใจ การนำความรู้ไปใช้ และประโยชน์ที่ได้รับจากการโครงการ

จากการสอบถามความคิดเห็นผู้ร่วมอบรม มีผู้ตอบแบบสอบถามจำนวน ๒๐๐ คนสรุปความคิดเห็น โดยใช้เกณฑ์ในการแปลผลการประเมินดังนี้

ค่าเฉลี่ย ๑.๐๐ - ๑.๕๐	ได้ระดับผลการประเมินควรปรับปรุง
ค่าเฉลี่ย ๑.๕๑ - ๒.๕๐	ได้ระดับผลการประเมินน้อย
ค่าเฉลี่ย ๒.๕๑ - ๓.๕๐	ได้ระดับผลการประเมินปานกลาง
ค่าเฉลี่ย ๓.๕๑ - ๔.๕๐	ได้ระดับผลการประเมินมาก
ค่าเฉลี่ย ๔.๕๑ - ๕.๐๐	ได้ระดับผลการประเมินมากที่สุด

สรุปผลในแต่ละประเด็นได้ดังนี้

๑.๑ ความพอใจ

รายการ	ระดับความคิดเห็น		
	ค่าเฉลี่ย	S.D.	สรุปผล
๑. รูปแบบของการจัดกิจกรรม	๔.๕๕	๐.๖๒	มากที่สุด
๒. ความเหมาะสมของระยะเวลา	๔.๕๗	๐.๕๔	มากที่สุด
๓. ความเหมาะสมของสถานที่	๔.๓๘	๐.๖๓	มาก
๔. ภาพรวมของวิธีการถ่ายทอดความรู้ของวิทยากร	๔.๖๕	๐.๕๐	มากที่สุด
รวม	๔.๕๓	๐.๕๗	มากที่สุด

จากตาราง ผู้ตอบแบบประเมินโครงการเสวนาวิชาการด้านศิลปะและวัฒนธรรม เรื่อง “ศิลปะทวารวดีในสยามประเทศ พบว่าความพึงพอใจอยู่ในระดับมากที่สุด (ค่าเฉลี่ย = ๔.๕๓) คิดเป็นร้อยละ ๙๐.๖๐ ได้แก่ ภาพรวมของวิธีการถ่ายทอดความรู้ของวิทยากร (ค่าเฉลี่ย = ๔.๖๕) คิดเป็นร้อยละ ๙๓ รองลงมาเป็นความเหมาะสมของระยะเวลา (ค่าเฉลี่ย = ๔.๕๗) คิดเป็นร้อยละ ๙๑.๔๐

๑.๒ ความรู้ความเข้าใจ

รายการ	ระดับความคิดเห็น		
	ค่าเฉลี่ย	S.D.	สรุปผล
๑. ความรู้ความเข้าใจก่อนเข้าร่วมโครงการ	๔.๐๕	๐.๙๖	มาก
๒. เนื้อหาสาระที่ได้รับจากโครงการ	๔.๕๓	๐.๕๑	มากที่สุด
๓. ความรู้ความเข้าใจที่รับหลังจากเข้าร่วมโครงการ	๔.๖๓	๐.๔๘	มากที่สุด
๔. ได้รับความรู้ เห็นคุณค่าและมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ศิลปะและวัฒนธรรม	๔.๖๓	๐.๔๘	มากที่สุด
รวม	๔.๔๖	๐.๖๐	มาก

จากตาราง ผู้ตอบแบบประเมินโครงการ พบว่าความรู้ความเข้าใจอยู่ในระดับมาก (ค่าเฉลี่ย = ๔.๔๖) คิดเป็นร้อยละ ๘๙.๒๐ ได้แก่ ความรู้ความเข้าใจก่อนเข้าร่วมโครงการ (ค่าเฉลี่ย = ๔.๐๕) คิดเป็นร้อยละ ๘๑ และหลังการเข้าร่วมเสวนาวิชาการ มีระดับความรู้ความเข้าใจที่ได้รับหลังจากเข้าร่วมโครงการ (ค่าเฉลี่ย = ๔.๖๓) และได้รับความรู้ เห็นคุณค่าและมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ศิลปะและวัฒนธรรม (ค่าเฉลี่ย = ๔.๖๓) คิดเป็นร้อยละ ๙๒.๖๐ รองลงมาเนื้อหาสาระที่ได้รับจากโครงการ (ค่าเฉลี่ย = ๔.๕๓) คิดเป็นร้อยละ ๙๐.๖๐

๑.๓ การนำความรู้ไปใช้ประโยชน์

รายการ	ระดับความคิดเห็น		
	ค่าเฉลี่ย	S.D.	สรุปผล
๑. ความรู้ความเข้าใจก่อนเข้าร่วมโครงการ	๔.๐๕	๐.๙๖	มาก
๒. เนื้อหาสาระที่ได้รับจากโครงการ	๔.๕๓	๐.๕๑	มากที่สุด
๓. ความรู้ความเข้าใจที่รับหลังจากเข้าร่วมโครงการ	๔.๖๓	๐.๔๘	มากที่สุด
๔. ได้รับความรู้ เห็นคุณค่าและมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ศิลปะและวัฒนธรรม	๔.๖๓	๐.๕๘	มากที่สุด
รวม	๔.๕๖	๐.๖๐	มาก

จากตาราง ผู้ตอบแบบประเมินโครงการ พบว่าการนำความรู้ไปใช้ประโยชน์ อยู่ในระดับมากที่สุด (ค่าเฉลี่ย = ๔.๕๖) ร้อยละ ๙๑.๒๐ ได้แก่ การนำความรู้ที่ได้รับสามารถนำไปใช้กับชีวิตประจำวัน และการนำความรู้ที่ได้รับสามารถนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์ (ค่าเฉลี่ย = ๔.๕๖) คิดเป็นร้อยละ ๙๑.๒๐

๔. สรุปความคิดเห็นในภาพรวม

รายการประเมิน	ค่าเฉลี่ย	S.D.	สรุปผล
ความพึงพอใจ	๔.๕๓	๐.๕๗	มากที่สุด
ความรู้ความเข้าใจ	๔.๔๖	๐.๖๐	มาก
การนำความรู้ไปใช้	๔.๕๖	๐.๕๕	มากที่สุด
รวมทุกรายการ	๔.๕๑	๐.๕๗	มากที่สุด

สรุปผลโครงการเสวนาวิชาการด้านศิลปะและวัฒนธรรม เรื่อง “ศิลปะทวารวดีในประเทศไทยสยาม” พบว่านักศึกษามีความคิดเห็นในภาพรวมมากที่สุด (ค่าเฉลี่ย = ๔.๕๑) คิดเป็นร้อยละ ๙๐.๒๐ โดยคิดเป็นรายการประเมิน ดังนี้ การนำความรู้ไปใช้ (ค่าเฉลี่ย = ๔.๕๖) คิดเป็นร้อยละ ๙๑.๒๐ ความพึงพอใจอยู่ในระดับมากที่สุด (ค่าเฉลี่ย = ๔.๕๓) คิดเป็นร้อยละ ๙๐.๖๐ ความรู้ความเข้าใจในระดับมาก (ค่าเฉลี่ย = ๔.๔๖) คิดเป็นร้อยละ ๘๙.๒๐

ตอนที่ ๓ ข้อเสนอแนะต่อการจัดกิจกรรม

๑. เป็นกิจกรรมที่ดีมาก การให้ความรู้ในด้านต่างๆที่เข้าใจง่าย
๒. เพิ่มระยะเวลาไปศึกษาสถานที่ต่างๆ ที่เกี่ยวข้องให้มากที่สุด
๓. ให้มีการจัดกิจกรรมอบรมเสริมความรู้บ่อยครั้ง
๔. ต้องการจัดในรูปแบบง่ายๆ ให้กับเยาวชน ในพื้นที่ที่มีโบราณสถานวัตถุ สมัยทวารวดี ซึ่งจะช่วยสร้างความตระหนักซึ่งคุณค่าของโบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัฒนธรรมที่ท้องถิ่นมีอยู่แล้ว จะได้ช่วยกันดูแลรักษา

๕. ควรมีการให้ความรู้แก่ครูผู้สอนในจังหวัดลพบุรี โดยเป็นการให้ความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับความสำคัญ ประวัติความเป็นมาของสถานที่สำคัญต่าง ๆ ของเมืองลพบุรี เพื่อถ่ายทอดให้แก่เด็ก เยาวชนในโรงเรียนของจังหวัดลพบุรี

๖. ควรมีการให้การสนับสนุนความรู้แก่ประชาชน ในชุมชนที่มีโบราณสถาน โบราณวัตถุ เพื่อสร้างความตระหนัก เห็นคุณค่าและสามารถสร้างพิพิธภัณฑสถาน จากทุนทางศิลปวัฒนธรรมที่ท้องถิ่น ซึ่งมีอยู่ได้หรือต่อยอดพัฒนาทุนทางศิลปวัฒนธรรม

ภาพกิจกรรม

โครงการเสวนาวิชาการด้านศิลปะและวัฒนธรรม

เรื่อง “ศิลปะทวารวดีในสยามประเทศ”

วันที่ ๑๓ - ๑๔ กรกฎาคม ๒๕๖๒

ณ ห้องประชุมพระเพทราชา อาคารรัตนเทพสตรี
มหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรี บ้านพรหมทินใต้ อำเภอโคกสำโรง
และบ้านซับจำปา อำเภอกำลวง จังหวัดลพบุรี

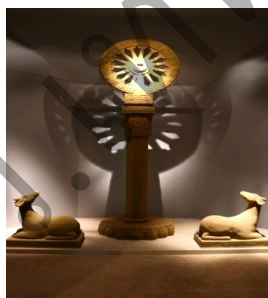

จัดพิมพ์เผยแพร่
สำนักศิลปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรี

ที่ปรึกษา

ผศ.จินตนา เวชมี
รศ.ดร.ธนิช เลิศชาญฤทธิ

ศ.ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์

นางนิภา สังคณาคินทร

อธิการบดีมหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรี
อาจารย์ประจำคณะโบราณคดี
มหาวิทยาลัยศิลปากร

อาจารย์ประจำคณะโบราณคดี
มหาวิทยาลัยศิลปากร

ผู้อำนวยการพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ
สมเด็จพระนารายณ์

บรรณาธิการอำนวยการ

อาจารย์ ดร.จตุรรัช อนุกุล

ผู้อำนวยการสำนักศิลปะและวัฒนธรรม

กองบรรณาธิการ

อาจารย์ปัญญาชลิ เต่าทอง
อาจารย์ภาคภูมิ เฉลิมวัฒน์
นางสาวณัฐวัลรัตน์ ดอกไม้งาม
นางสาวชุตติมา อิ่มนรินทร์
นายสุชาติ อ่อนสันศักดิ์

รองผู้อำนวยการสำนักศิลปะและวัฒนธรรม
รองผู้อำนวยการสำนักศิลปะและวัฒนธรรม
เจ้าหน้าที่บริหารงานทั่วไป
เจ้าหน้าที่บริหารงานทั่วไป
ผู้ปฏิบัติงานบริหาร

ผู้ประสานงานข้อมูล/กองบรรณาธิการ

นางสาวกรรณิกา ตีบุญทอง

นักวิชาการ

สำนักศิลปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรี

ถ.นารายณ์มหาราช ต.ทะเลชุบศร อ.เมืองลพบุรี จ.ลพบุรี ๑๕๐๐๐

โทรศัพท์/โทรสาร ๐ ๓๖๔๑ ๓๐๙๖

www.culture.tru.ac.th/